

Троща
Василь Шкляр

Для нього, відчайдушного вояка УПА, війна вже минула, проте боротьба триває у невгамовному серці. «Свої» і «чужі», дружба та розбрат, кохання і зрада, помилування й помста... Усе переплелось й відгукнулось болем, коли через багато років він натрапив на свіжу могилу давно загиблого побратима. Минуле накочується з новою силою, щоб він постав перед розгадкою таємниці, перш ніж розпочати нове життя. Доля всміхається йому очима коханої жінки, але не приносить душевного спокою. Він – воїн, і ця битва – на все життя...

Василь Шкляр

Троща

© Шкляр В. М., 2017

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

* * *

Частина перша

Зрада

1

Блискавка з чистого неба мене б так не вразила, як та могила, що її я побачив одного похмурого дня на міському цвинтарі. Не знаю, що занесло мене знічев'я в те невеселе місце, мабуть, саме Провидіння, хоч, кажуть, є така прикмета в людині – іноді вона безпричинно заходить на цвинтар. Якийсь потаємний інстинкт чи що воно, Бог його знає, а от часом тягне тебе пройтися біля чужих могилок. Походиш, порозглядаєшся, а потім сядеш у тиші, подумаєш.

Хоч, сказати по правді, мене пригнічують тутешні міські кладовища, куди замість церковних дзвонів долинають дзвінки трамваїв. Тут навіть дерев'яного хреста не побачиш – натомість стоять бетонні, сірі, як хідники, надгробки з напівстертими написами, подекуди стримлять фарбовані

бляшані обеліски з п'ятикутними зірками на маківках, а як десь і побачиш хреста, то хіба з металевих труб, і мені здається, що крізь ті труби вітер дістає аж до небіжчика. Я вже не кажу про забуті могили, зарослі бур'янами, захаращені злинялими штучними квітами та брухтом з'ідених іржею огорож.

Ні, не хотів би я тут лежати. Посидіти – інша річ.

Зручне місце я знайшов на ближній до в'їзної брами алеї, де й пам'ятники були добротніші – таки з каменю, не з бетону, і лави міцніші, не трухлі. Сів я на таку лавицю, ще не облущену від зеленої фарби, замислився, як і личить статечному чоловікові, а погляд мимоволі ковзнув по написах – у якому ж товаристві я оце примостився? Ну, компанія звична як для цього некрополя: скворцов-молодцов, лісіцин-куніцин... І раптом на чорному вітрилі габро я прочитав:

Тимчак Михайло Степанович

1924–1972

Мене обдало гарячим вітром. Що за чортівня? Точнісінько так звали мого друга, який загинув далеко від цього міста 1947-го. Кожен із нас, певна річ, може мати не одного повного тезку, але тут збігався ще й рік народження – 1924-й.

Я підійшов упритул до пам'ятника, де на чорному габро кріпився портрет небіжчика. У грудях мені замлоіло. Це був невиразний, розмитий фотовідбиток на порцеляновому овалі, але я відразу впізнав Михайла. На знімку він був набагато старший, і, якби не напис, я б не звернув на нього уваги. Але тепер у мене не залишилося жодного сумніву: він.

Я сторожко роззирнувся. Здавалося, що за мною хтось стежить. Це не була параноя, після повернення з таборів я часто помічав за собою «хвостів», яких лагідно називав хлопцями в чорних плащах. Але цього разу я присоромив себе за надмірну обачність, хоч мою тривогу можна було зрозуміти. Важко передати, що коїлося в моїй душі. Я ще довго вдивлявся в той знімок, ніби хотів переконати себе, що це якась безглузда помилка, святотатська бутафорія, влаштована спеціально для мене.

На порцеляновому відбитку Михайло був у військовому френчі, на плечах – офіцерські погони, на грудях – пляма якогось ордену, чи то Червоної Зірки, чи, може, Бойового Червоного Прапора. Взагалі-то на пам'ятниках із габро портрети здебільш карбують, а тут ні. Порцеляновий овал не дуже пасував до чорного каменю, і я здогадався, що його приладнали пізніше, коли пам'ятник уже стояв на могилі.

Пішов із життя мій... товариш, якщо виходити з дати смерті, два роки тому, тобто у сорокавосьмирічному віці. Господи, що це?

Кров шуміла у скронях. Не пам'ятаю вже, як я вийшов із того кладовища. Пригадую тільки, що мою увагу привернули айстри, які стояли на могилі у надшербленій скляній вазі. Квіти були ще свіжі.

Нас оточили близько восьмої ранку. Ще вчора провідник Корнило сказав, що ми тут, в очеретах, облаштувалися як на курорті, а наступного дня розпочалася облава. Так, ми згодні були, що у плавнях над Стрипою велося нам куди ліпше, ніж у криївках чи навіть у лісі, адже тут можна було не лише відігрітись на сонечку, але й викупатися, коли душа забажає. Дзідзьо навіть ухитрявся посидіти з вудкою та потрусити верші. Тож попри те, що торік нас тут накрила була авіація (Чепігу вбило, трьох поранило відламками бомби), ми й цього року, щойно піднявся молодий очерет, уже в червні перебралися на «курорт». Зручнішого місця в нашому терені годі було шукати.

Якраз тут, над Стрипою, під нашим віданням був важливий пункт зв'язку, через який ось і тепер переходив далі на захід крайовий референт СБ[1 - СБ - служба безпеки ОУН.] Корнило. Я знав, що він ішов по зв'язках не далеко й не близько, а саме в Бережанську округу. До нас провідник Корнило прибув лише з одним охоронцем Пластуном, і їх обох перевіз човном до нашого табору друг Стодоля, який відповідав за наш пункт зв'язку. Раніше Стодоля теж був референтом СБ, але якраз під час отого торішнього бомбування з літаків він дістав поранення і після того, як видужав, його настановили на зв'язок.

Провідникові Корнилу в нас відразу сподобалося.

- Еге, хлопці, - сказав він. - Та ви ж тут як на курорті!

Стодоля помітно напружився.

- На курорті чи ні, а відколи я тут, жоден щур не прошмигнув понад Стрипою, - не без гонору мовив він.

Стодоля наїжачився, бо вловив у словах провідника натяк на те, що ми тут відлежуємося. Він, як я зрозумів, давно готувався до цієї розмови.

- Та знаю, знаю, - сказав провідник Корнило. - Я кажу тільки про місце квартирування. Перша кляса!

Справді, щодо місця постю нам гріх було скаржитися. Перед очима тихо несла свої води Стрипа, яка тут розгалужувалася на два рукави, а довкола, куди не кинь оком, зеленіли зарості молодого очерету, стояли стіни старої сухої тростини, і, мабуть, тому це місце у ближніх селах називали троцею. Але нас найбільше тішили в тих очеретах суцільні багна і трясовини, через які більшовики не сунули сюди носа, обминали троцю навіть тоді, коли товклися в сусідніх селах.

На правому березі лежало село Ішків із прилеглим до нього мішаним лісом, на лівому - Багатківці з хуторами, а туди далі вгору за течією гніздилося ще більше село Купчинці. Ось у цьому трикутнику й розкинулася наша троца на цілі гони.

Улітку вона таки скидалася на рай Божий, де цілий день замість ангелів співали пташки, крумкали дикі качки, плюскалась риба, кулики переривчастими голосочками хвалили своє болото: кі-кі, кав-кав, і тільки пізніми вечорами налітали рої ненажерливих комарів-кровопивць, яких у раю, мабуть, немає.

Проте до вечора ще тільки йшлося, і провідник Корнило, трохи розглянувшись по нашому табору, запитав:

- То що, з дороги можна скупатися?

- Треба, - відповів Стодоля і кивнув Сіркові, аби той приніс мило й рушник.

Теплий вітерець, який цілий день гнав річкою лагідну хвилю, якось ураз припишк, і перед нами засвітилося тихе плесо. Аж тут при березі пролунав такий гучний сплеск, наче хто вдарив праником по воді. Там скинулася велика, вигнута колесом темно-зелена рибина.

- А то що за чудовисько? - вражено спитав провідник Корнило, дивлячись, як на воді розходяться широкі пружинисті кола.

- Шука гуляе, - сказав Стодоля.

- А я вже подумав, що крокодил. У такій шалині може завестися що завгодно.

Прикрий натяк знов забринів у словах есбіста, але, сказати по правді, він мені подобався. На його худій цибатій поставі форма совіцького офіцера без погонів сиділа як влита. До неї пасував акуратний німецький «емпій» [2 - «Емпій» - німецький автомат МР.], що звисав із плеча дулом долів. Дві гранати-репанки на паску свідчили про повне бойове поготівля. Віку він був за тридцятку, хоча з вигляду ми всі видавалися старшими - тривалі бої на два фронти, потім збройне підпілля, сидіння в криївках, відтак безвихідь становища, яке гнітило дедалі більше, - усе це накладало свою похмуру печать. Що не кажи, а йшов уже сорок сьомий рік, і коло фатально звужувалося.

Сірко приніс рушника й коричневий, ще не початий брусок мила, який, здається, теж зацікавив провідника. Він зважив його на долоні, колупнув нігтем великого пальця, понюхав, наче хотів переконатися, що в його руці таки мило, а не брусок пресованого тротилу. Але я його розумів: для досвідченого есбіста іноді нікчемна дрібниця важить більше, ніж протокол допиту. Щось мені підказувало, що крайовий референт СБ, переходячи на Бережанщину, мав спеціальний інтерес і до нашого пункту зв'язку. Тому над Стрипою мав затриматися ще на два дні.

Тонкий, довгоногий, схожий на розважливого бусла, він відійшов купатися чимдалі від нас, видно, не хотів мочити підштаники. Лише охоронець Пластун рушив за ним услід, однак зупинився на березі. Лізти у воду вслід за командиром йому не годилося - кожному своя черга.

Разом із прийшлими тепер нас було тринадцятеро, і це той випадок, коли треба назвати всіх. Окрім провідника Корнила та Пластуна, з наших були Стодоля, Сірко, Голий, Місько, Шпак, Сокіл, Лоза, я, а також Гак, Сум і Дзідзьо. Ці троє останніх перед вечором відійшли на інше місце квартирування, бо провідник Корнило сказав, що нас зібралася завелика гурма. Оскільки Гак, Сум і Дзідзьо були з одного куща, то вони разом від'їхали човном на Ішків, де мали свою криївку, а я вже за вечерею раптом подумав, що крайовий провідник Безпеки, мабуть, забобонний. Він побоювся числа тринадцять, бо яка ж це гурма для троці? Де десятеро, там і троє не зайві, але тоді в нас вийшла б мовби тайна вечеря.

Ще дужче мене здивувало те, що есбіст тут якраз нехтував безпекою. Провідник такого рівня не мусив би відпускати нікого з місця своєї ночівлі. Ще було б зрозуміло, якби він вислав варту чи стежу, але отак просто - «завелика гурма», - це, як на мене, було легковажно.

Ми вечеряли біля куреня, вкритого очеретом, частували провідника «чим хата багата» (трохи вудженини, сало, яйця, зелена цибуля), і Стодоля навіть запропонував гостеві скуштувати бромбасу.

- Що то е? - спитав провідник Корнило.
- Настоянка така, - відповів Стодоля. - Зі смородини.
- Ні, - сказав він. - Я дотримуюся відомих вам правил[З - Ідеться про правник українських націоналістів, який забороняв їм вживати алкоголь.].
- А провідник Буревій вишнівки може собі дозволити.
- Не знаю. То його справа.
- Але ж і головний провід зняв із нас «сухе правило», - сказав Стодоля. - Ще років три тому.
- Були люті зими, - пояснив провідник Корнило. - Коли в морози перейдеш річку чи переспшиш на снігу, тоді спирт рятує. А більше ніяк.
- Люті зими... - хмикнув Стодоля. - А нині скажені часи. Самі знаєте, як нам тепер.
- Як? - провідник Корнило щиглем розбив сире яйце, присипав зверху пучкою солі. - Ви ж казали, що все добре. Жоден щур не прошмигнув...
- Бо й ні. Ось і недавно порішили одного без суду і слідства.
- Розстріляли? - чомусь здивувався провідник Корнило.
- У нас що, зайві набої? Каменяку на ший - і в Стрипу. Щоб ні сліду, ні знаку. Так мене ще на вишкочі вчили.

Стодоля значущо подивився гостеві в очі, як колишній есбіст есбістові.

- Без суду і слідства, кажете? - перепитав провідник Корнило, повільно пережовуючи вудженину разом із пір'ям молоді цибулі. - Ні, так не годиться. Коли спіреш агента, треба переводити слідство й протоколювати.
- Допитати треба, - сказав Стодоля. - А псувати на них папір у мене немає часу. Мого тата застрілили, хату і всю господарку спалили без будь-якого слідства. Знаєте, хто застрілив мого тата?
- Чув.
- Сам секретар райкому партії Халявка.
- Чув, - повторив провідник Корнило. - Потім того Халявку навіть більшовики судили за таке самоправство.
- Судили? - знов хмикнув Стодоля. - Та вони його просто прибрали відси, щоб я не пімстив... Ну, ще будем видіти.

Десь на багнах озвалася найстарша жаба, а потім дружно заграла вся їхня оркестра. Жаби ще дужче за куликів хвалять своє болото.

- А ви кажете, правило, - зітхнув Стодоля. - Тут часом як не вип'еш, то серце лусне. Провідник Буревій теж мені докоряв. Навіть погрожував.
- Він казав і мені, - кивнув есбіст.
- Казав? Що саме?

- Що деякі зв'язківці на Стрипі розпустилися вкрай. Плямують Організацію[4 - Тобто ОУН.]. Ходять по селах без всякої конспірації, пиячать.

- Ну, то перебільшення, - сказав Стодоля. - Зараз по селах не дуже походиш. Люди застрашені. Буває, кусника хліба не випросиш, не те що горівки. Часом і до хати не пустять.

Він сам собі усміхнувся, ніби щось пригадавши, і подивився на Сірка.

- Розкажи, друже Сірку, як тебе пригріла вночі одна чемна газдинька.

Наш друг, який перебрав собі псевдо від запорозького кошового, був, однак, більше схожий на розумного пса, ніж на славетного отамана. Він мав дуже розумні, сумирні руді очі, мовби позичені таки в сірка, і завжди дивився на тебе якимось віддано і довірливо. Ось і тепер Сірко подивився на Стодолю своїми розумними очима широко й довірливо, але з легким подивом. Мовляв, а хто ще цього не чув?

- Розкажи, розкажи, - підохотили його Місько і Шпак.

- Та то давно було, ще навесні, - огинався Сірко.

Лише помітивши, що провідник Корнило також дивиться на нього з цікавістю, Сірко погодився.

- Я ж кажу, діло було ще в березні, сніг лежав і мело так, як в оті дні, що їх березень позичив у лютого...

Хлопці змовницьки перезирнулися. Сірко завжди починав оповідати свою притичину саме з тих днів, які начебто березень позичив у лютого.

- Цей-во, я ж кажу, - довірливо провадив далі наш друг Сірко. - Холод стояв псячий, а мене ніч застала біля одного села, коли йшов на зв'язок. Я змерз, як цуцик. Дай, думаю, попрошуся в якусь хату, переночую чи ні, а хоч сі зігрію троха, бо тут мені ропавка й цицьки дасть.

Місько зі Шпаком знов перезирнулися, бо Сірко ту цицьку теж ніколи не минав, наче її мала дати перемерзлому партизанові не ропавка, а поштива вдова-газдинька.

- Підійшов я до ідної хати від поля, - розповідав Сірко, - і так, знаєте, тихонько постукав у вікно, ніби прийшов свій до свого.

- Свій до свого по своє, - весело докинув Сокіл.

- Не перебивай! - блимнув на нього рудими розумними очима Сірко, не задоволений тим, що Сокіл влазить у його приватну історію. - Цей-во, я ж кажу, тихонько постукав, чемно так, що до вікна й на правду підійшла газдинька. Хто там? - питає. Ну, я так і так, змерз кажу, як сірко, пустить погрітися хоч під лаву. Ні, каже вона, йди собі далі з Богом, зараз вас багато тут таких вештається. - Сірко перевів подих, пояснив: - Тоді й справді чимало чужого люду напливло зі сходу. Там же голод почався, то вони сюди хто як міг. Хліба просили, милостиню, а були й такі, що обкрадали...

- Були, були! - підтакнули Місько і Шпак.

- Ну, я й кажу молодичці, що свій, мовляв, не бійтеся... Вона відійшла од вікна, чую, начебто в сіни рипнули двері, зараз відчинить, то і я мерщій до дверей. А клята газдинька, знаєте, що учверила? Вилізла, капосна, із

сіней по драбині на стрих[5 - Стрих - горище.], вхопила бляшану затулку від печі, макогона і ну вибивати марша. Видно, серед сусідів був такий умовлений знак, що, як прийдуть до когось злодії, то він мусить ось так тарабанити на склик. Бо не встиг я й оком кліпнути, як на подвір'я повалили розлючені господарі - з рогачами, косами, рискалями, а хто й з рушницею.

- Ого! - поспівчував Сіркові провідник Корнило. - Знайшли винного.

- Та вони забили б мене, як пса, - Сірко щиро подивився провідникові в очі. - Врятувало те, що побачили в мене «папашку»[6 - «Папашка» або «пепешка» - автомат ППШ.]. Враз усі зупинилися, скумекали, хто перед ними.

- І що?

- А що? Я розвернувся і мовчки потяг до лісу.

- Як? - здивувався Пластун. - І ніхто не покликав вас до хати зігрітися?

Сірко подивився на нього, як на дівка.

- А якби й покликав, то як я міг до нього піти? Мене виділо стільки людей.

- Воно так, - погодився Пластун. - Але ваша справа відмовитись, а їхня запросити. Хіба ні? Мова ж не про вас, а про тих газдів, що сі поскурвлювали.

Пластун надпив із горнятка молока, лишивши над верхньою губою білі «вуса». Йому не було ще й двадцяти.

- От видите, друже провідник, - мовив Стодоля. - А дехто каже, що мої люди ходять по селах без всякої конспірації, заглядають у чарку... Прикро мені це чути.

- Візьміть ті слова за попередження, - сказав Корнило. - У всьому треба знати міру.

Він випив ще одне яйце, покрутив у руках порожню шкаралупу, потім показав її Стодолі.

- Оце ваша мірка. Чи ви хочете бути схожим на шміраків[7 - Шміраки - покидьки. Так зневажливо називали енкаведистів.]?

Стодоля знітився, опустив голову. Хвиля в'юнкого чорного чуба спала йому на чоло. Але він тут-таки стріпнув чуприною і сказав аж занадто гостро:

- Я на тих шміраків СРСР з високого дерева!

- Що-що? - не второпав есбіст, а потім йому дійшло і він засміявся м'яким примирливим сміхом. - Брутально, але дотепно.

Поки ми вечеряли, я помітив, що провідник кинув на мене кілька пильних позирків. Врешті таки спитав:

- Чи то не вас я колись бачив у сотні «Холодноярці» з куреня Бондаренка?

- Було, - сказав я. - У вас, друже провідник, чіпка пам'ять на обличчя.

Ми згадали давніші події і курінного Бондаренка, котрий упав місяць тому, в перший день літа. А коли я був ще в сотні «Холодноярці», провідник Корнило приходив до нас на Зелені свята, і ми обоє запам'ятали слова, якими курінний закінчив святошну промову: «Працювати і славно вмерти». Його накрили більшовики тут недалеко – у криївці біля села Вівся разом із Рисем, Ліщиною, Вірою та Остапом. Усі вони пострілялися. Зізнаюся, що за командиром Бондаренком я заплакав, хоч тонкосльозим ніколи не був. Уже тоді можна було здогадатися, що між нами завівся внутрішник[8 – Внутрішник – зрадник із середовища підпільників, завербований агент.]

Під акомпанемент жаб'ячої оркестри ми полягали спати на купинах очерету, але я ще чув, як провідник Корнило відвів Стодолю далі від куреня, і між ними відбулася гостра розмова. До мене долинула тільки одна розбірлива фраза есбіста про те, що провідник Буревій буде змушений діяти згідно з інструкцією Організації.

Рятуючись від комарів, я закутав голову маринаркою і поволі занурився в сон.

«Працювати і славно вмерти...»

А вранці пролунав аларм.

Плюскіт весел почув Стодоля, коли йшов до води умиватися. Він спершу подумав, що то приїхав хтось із наших (Дзідзьо обіцяв підвезти на сніданок смажених линів), і визирнув з-за очерету.

– Шміраки! – хрипко скрикнув Стодоля.

До нашого острова пливло зо два десятки човнів, на яких сиділи більшовики.

3

Після цвинтаря я ще довго сновигав вечірнім містом, до якого вже трохи звик. Спершу воно здавалося мені зовсім сірим, може, тому, що прибився сюди пізньої осені, але навесні, коли все прокинулося й зазеленіло, зрозумів, що тут можна жити. Зрештою я сам обрав це місто для постійного проживання, коли після таборів мені заборонили повертатися в рідні краї. На схід, бандьора, на схід!

Я мав уже майже п'ятдесят, а в голові досі гуляла романтика, тому обрав собі це козацьке місто на Дніпрі, і гадки не маючи, що від козаччини тут не лишилося й сліду. Після двадцяти п'яти років неволі (бандерівський термін я відкалатав від дзвінка до дзвінка) цивільне життя взагалі видавалося мені примарним, я про нього майже нічого не знав. На перших порах мене дивувало тут усе: трамваї, гастрономи, неонові ліхтарі, скляні вітрини, метушня, велелюддя...

До того ж я потрапив у рогатку, в яку потрапляли всі, хто приїздив опановувати велике місто. Не маеш прописки – тебе не беруть на роботу, а якщо не маеш роботи – тебе не прописують. Та ще з таким послужним списком, як у мене. Певний час я навіть не мав де переночувати і влаштовував свій нічліг то на вокзалі, де мене швидко запам'ятала міліція, то в якихось закапелках старих будинків під сходами чи на горищі, то у віддалених закутках парків – майже по-партизанському, на купі опалого листя, яке пахло осіннім лісом. Добре, що те листя згрібали на купи, але довго не вивозили, там спалося мені ліпше ніж де. А якось на світанку я прокинувся від того, що хтось мені дихав в обличчя.

Розплющивши очі, побачив напрочуд симпатичну морду бездомного пса, який дивився на мене рудими очима віддано й довірливо.

- Сірко... - мимоволі вихопилося у мене.

Так я знайшов собі друга, з котрим час від часу тлумив свою самоту.

Ще добре, що ночами, аби не вмерти з голоду, можна було заробити якусь копійчину на розвантажуванні товарняків, але поденщина не давала надії на завтрашній день. Часом брав такий розпач, що хотілося розтрити першу-ліпшу вітрину, щоб повернутися в тюрму, де матимеш, чоловіче, нари і миску баланди на щодень.

Потім Бог таки послав лисиці кавалочок бринзи і я вичитав на стовпі в оголошенні, що хто зголоситься працювати в ЦРМП, тому надається гуртожиток і тимчасова прописка. Я уявлення не мав, що воно таке - ЦРМП (дошки оголошень рясніли такими калікуватими аббревіатурами), але відразу побіг до телефонної будки і подзвонив за вказаним номером. Виявилось, що йдеться про цех ремонту металоплавильних печей, і вже через день я почав працювати на металургійному заводі чи, можна сказати, влаштувався чортом у пеклі. Коли зупиняли піч на ремонт, вона ще довго пашіла вогнем, а ми, грішники в захисних брезентових робах, залазили в гарячу пашу і розбивали перепалені цегляні стіни, щоб мерщій змурувати нові. Не кожен навіть здоровий чоловік здатен працювати в геєні огненній, тому таким одчаякам дозволяли міську прописку. Начальник цеху Довбня заледве не ліг кістками, але вибив мені, хто б міг подумати, справжнісінький совіцький паспорт. Тепер я міг дихнути вільніше, хоча і в цій тонкій книжечці знайшлася сторінка, на якій мені поставили чорну мітку судимості.

За такий привілей я мав ще не знати скільки товктися в пеклі, але мусив з тим примиритися. Крім усього, грів у гарячій паші сподіванку, що, може, про мене забудуть хлопці в чорних плащах, адже тепер я належав до робітничого класу, котрий був гегемоном усього світу.

У кімнаті гуртожитку зі мною жив ще один ремонтник печей із біблійним ім'ям Йосип, свідок Єгови, котрий зазнав переслідувань і теж міг знайти роботу лише в пеклі. Але це був ще той зануда. Він цілими вечорами намагався переманити мене у свою віру, а коли бачив, що я нуджуся від його проповідей, хвалився, які то він теплі кальсони та черевики на хутрі купить собі після того, як отримає зарплатню, і я дивувався: чи ти, чоловіче, ще не нагрівся в геєні, що мариш такими марнотами?

Добре, що на вихідні і свята свідок Єгови Йосип їздив до мами в Гуляйполе, і тоді я мав собі не куток, а цілу кімнату. Хоч і далі любив тинятися містом у пошуках долі, підозрюючи, що та моя доленька зачепилася десь отут ще в козацькому сімнадцятому сторіччі та так і не добіжить, сірома, до мене. Соромно зізнатися, але я часто ловив себе на тому, що почуваяся парубком, котрого змусили грати роль літнього чоловіка в якійсь незрозумілій для мене виставі. Чи, може, то правда, що в'язням сумління і честі Господь скидає з рахунку невірницькі роки? Поживемо - побачимо.

А того вечора після цвинтаря я не поспішав до гуртожитку і ще довго блукав середмістям з дивним чуттям, що якимось інакше поглядаю на перехожих, так ніби ось-ось маю вгледіти знайоме обличчя. Адже після того, як я натрапив на ту могилу, виходило так, що в цьому місті ще могли мешкати знайомі мені люди, принаймні відносно недавно тут жив один мій колишній товариш. Якщо його тут поховали, то, звісно, жив. А якщо жив, то, напевно, мав родину, жінку, дітей...

Та найбільше я думав про трощу. Воно вже ніби й забулося, пришерхло, навіть сни мені снилися частіше про зону, ніж про партизанку, але могила

орденоносця розворушила задавнену рану. Я казав собі сотні разів і тепер ще був певен, що нам тоді треба було дати бій шміракам. Поки вони були на човнах, а ми на березі, то навіть у меншості могли їх не тільки пошарпати і завернути до втечі, але й потопити у Стрипі.

Стодоля тоді теж так сказав:

- Може, по них парнути?

Але провідник Корнило був іншої думки. На той час ми вже уникали боїв, щоб не стягнути репресій на села. До того ж була надія вийти із троці живими. І провідник сказав, що мусимо звідси вицофуватися [9 - Цофнутися - відійти, відступити.].

4

- Тоді за мною! - дав команду Стодоля.

Він першим кинувся до втечі, і це було слушно, бо Стодоля найкраще знав очерети. Він був із недалекого села Раковець, що лежало відразу за Ішковом у бік Золотників, і верховодив над Стрипою. Провідник Корнило не міг нами командувати, бо не знав терену.

Хапаючи на бігу наплічники та зброю, ми всі кинулися вслід за Стодолею. Бігли вервечкою, не розсіюючись, щоб не шурхнути в багно. Відразу за Стодолею гнався довгоногий, цибатий провідник Корнило, за ним його невідлучний охоронець Пластун, потім Місько, Голий, Сокіл, Лоза, Сірко, Шпак і я.

Мабуть, частина більшовиків висадилася раніше на острів, бо відразу, щойно ми сховалися в заростях очерету, навздогін нам застукотіли автомати. Кулі цвѣохкали тільки горою і в очереті нас не діставали, хоча поміж автоматних черг я почув, як глухо затарабанив «дігтяр».

Ми на короткий час зупинилися, і провідник Корнило, переводячи дух, запитав у Стодолі, куди відходити далі, якщо доведеться розсіятися.

- До Ішківського лісу, - показав рукою Стодоля. - Нам ще доведеться перейти один рукав Стрипи, а там до лісу палицею кинути.

- Може, вам дати компас? - спитав Пластун.

Стодоля поблажливо подивився на охоронця.

- Він вам ще знадобиться.

Невдовзі ми добігли до рукава річки, який мусили переходити вбхід. Хоч часу було замало, ми всі пороззувалися, бо з повними води чобітьми на тому березі далеко не забіжиш. І ось так зі зброєю, наплічниками і чобітьми над головою ми кинулися в річку. Добре, що тут у найглибшому місці вода діставала лише попід пахви. Але такий перехід нас затримав і, поки ми вийшли на берег, більшовики вже добігали до води тим слідом, який ми протоптали в очереті.

- Бандіти, здавайся! - репетували вони. - Ми вам гарантуємо життя!

- А ми вам не гарантуємо! - крикнув Сірко й випустив серію зі свого старенького «шмайсера», який був дзвінкіший за нового «папашку».

Ми побігли далі знов через очерети, які тяглися й тяглися в бік лісу; більшовики перестали стріляти, бо їм теж довелося брести через річку з піднятою над головою зброєю.

Бігти було важко. Мочар чавкотів під ногами, тванюка чвиркала на одяг, обличчя, межи очі, але ніхто не відставав. Кожен згаяний крок міг коштувати життя. Позаду знов глухо заторохтіли стріли, а горою кулі тьохкали тонко й заливисто.

Нарешті ми побачили темну смугу лісу, який починався метрів за двісті від очерету. Та ми ще не встигли вибігти на суше, як від лісу в наш бік вдарили кулемети. Там теж була засідка.

Ми цофнули назад і тут зрозуміли, що хоч-не-хоч, а настав час розбігатися. Затиснуті ворогом з двох боків, мусили відходити очеретами через багна, і відходити порізно, щоб не лишати по собі помітного сліду. Все ближче та ближче чулися крики:

- Бандьори, здавайтесь! Ви акружени!

- Розсіємося і відходимо на полудне[10 - На південь.]! - сказав Стодоля, витираючи рукавом забризкане тванню обличчя. - Якщо пощастить, зберемося...

Він міркував, яке б місце призначити для збірки, щоб воно було не загрожене і щоб його знали провідник Корнило з Пластуном.

Але тут зовсім близько почулося галайкання шміраків, і ми кинулися в напрямку Купчинців, розсипаючись розстрільною[11 - Розстрільна - стрілецька шеренга.]. Нас помітили, знову застукотіли автомати, СВТ[12 - СВТ - самозарядна гвинтівка Токарева.], і в очереті залускали розривні кулі. Тепер бігти було значно важче, бо з мочарів ми вийшли на глибокі багна, і ноги шурхали вже по коліна, а де й глибше.

Позаду прокотилося дурнувате «ура-а-а!».

Через хвилину ми вже не бачили одне одного і навіть не чули кроків через густу стрілянину, чвакання під ногами та постійне уракання. А потім на невеличкій прогаліні між очеретом я побачив Пластуна. Він якось дивно присів, наче переломився в попереку, відтак перекинувся на бік і поволі став випростовувати ноги, але одна нога не розгиналася. Я підбіг до нього і побачив, що праве коліно у Пластуна розтрощене - через мокру холошу юшила кров.

Він дістав із кобури парабелюма.

- Друже Пластуне, не смій! - сказав я.

- Подбай за провідника, - попросив він. - Дожени його...

- Не смій! Я тебе винесу, - сказав я, наче був конем і міг винести з цього болота Пластуна на собі.

Він подивився на мене винуватим, навіть вибачливим поглядом, потім дістав з кишені компас і простягнув мені.

- Тримай... Ти вийдеш, я знаю.

Я машинально взяв компас, і тієї миті Пластун, приставивши до скроні парабелюм, натиснув на цингель[13 - Цингель - спускова скоба.]. Він знав, що я не кінь і ще не відомо, чи сам вийду з трощі.

Але вибач, друже Пластуне, я тебе не послухався. Замість того, щоб доганяти провідника, я зняв із паска дві гранати й повернувся обличчям у той бік, звідки підходили червонопогонники. Очерет ворухився уже на відстані мого кидка. Одну за одною я жбурнув дві гранати. На місці вибухів угору полетіло болото і, як мені здалося, пташині гнізда. Очерет там перестав гойдатися, потім щось заверещало несамовитим голосом:

- Санітара! Помощь давай, бистрее помощь!

Я повернувся і поволі пішов. Перед очима стояло обличчя Пластуна зі смужечкою молока над верхньою губою. Раптом я відчув таку втому, що мені стало до всього байдуже: нехай доганяють. Бігти не було сил. Тіло вже не корилося розуму. Хотілося крикнути вголос, що ось же він, ваш санітар, підходьте, у мене ще залишилося для вас два калачі і пригорща пігулок у диску. Але не крикнув. Від втоми язик прилип до піднебіння.

Ішов я майже наосліп, бо невдовзі провалився в багно до пояса. Не встиг вилізти, як побачив за кільканадцять метрів два сині кашкети. Розуміючи, що тепер мені не втекти, я поклав їх обох короткою чергою. Потім, розирнувшись по боках, угледів на відстані руки купу злежаного сухого очерету й потяг до себе. Купина піддалася, я, присівши ще нижче в тій калабані, накрив себе величезним очеретяним снопом. Невдовзі почув, що до мене підходять.

- Проклятьє, - озвався один. - Єщо бандьор не віделі, а уже потерялі четверих. І не ізнестна, што будет с Карміліним. Савсем тяжолава унеслі.

Це була низька ціна за життя Пластуна, але все-таки дещо.

- Тише ти, - сказав другий. - А то наклічеш.. Пайдьом-ка лучше біже к сваім.

Чийсь чобіт зачепив снопа над моєю головою, здалося навіть, що він крутнувся, як капелюх, але чобіт почалапав далі. Майнула зухвала думка, що якби пайдьошник[14 - Пайдьошники - ще одна назва московських зайд.] був сам, то можна було б ухопити його за ногу і втопити в цій калабані.

Раптом десь далі почулися їхні радісні крики:

- Єсть галубчік! Лежіт радімий!

Я спершу подумав, що вони натрапили на тіло Пластуна, та потім зорієнтувався, що ні. Ще хтось із наших лежав там убитий. І, може, це дивно, але я відчув приплив сил. Вирішив ще трохи пересидіти, поки шміраки відійдуть, і прориватися далі.

Аж тут повітря роздерла дзвінка черга «шмайсера», і я здогадався, що стріляє Сірко. Замість дурного уракання здалеку почувся рідний голос:

- Хлопці, до переду! Нас більше, ніж їх! До переду!

Я зрозумів, що Сірко у відчаї намагається взяти більшовиків на дурня, і вирішив теж показати, що нас тут багато. В одну мить видерся з калабані, та бігти не зміг. У чоботи набралось стільки багна, що вони були тяжчі за мене самого. Я насили їх постягував, витрусив твань, а онучі навіть не став викручувати - все одно в мокрих шматах я б не взувся. Викинув їх і нацупив чоботи на босу ногу, знаючи, що зітру свої бідні ніженьки на суцільний пухир. Але бігти босоніж по очеретяних штурпаках було б ще гірше.

- Хлопці, до переду! - кричав Сірко. - Нас більше!

Серії з його «шмайсера» ставали дедалі коротшими. Закінчувалися набої.

- За родину! - ще дурніше за «ура!» горлали москалі, бо аж де їхня «родіна», а де вони.

Я підхопив останні дві гранати й автомат, які тримав сухими під очеретом, і рушив на голос Сірка. Тримайся, брате, я йду. Був у нестямі, бо зупинився тільки тоді, як знову побачив перед собою, метрів за сорок, сині кашкети. Цього разу гранату кинув одну, на другу поскупився, бо вона ще могла мені знадобитися. Хоча б і для себе.

Але й від тієї однісінької гранати не один кашкет злетів з голови. Скільки душ відлетіло до пекла, не скажу, не бачив, бо чимдуж побіг з того місця, де мене вже закрітили. Котрийсь їхній спритник відповів мені теж гранатою, вона вибухнула майже поруч, але - буває ж таке! - замість відламків у мене полетіли лише бризки багна. Та що мені вже ті бризки, якщо в багні я викупався по шию. Парнув короткою чергою в того спритника - настільки короткою, щоб її вистачило перерізати його навпіл. Відскочивши вбік, прислухався і більш не почув ні закличного голосу Сірка, ні його дзвінкого «шмайсера».

Я побіг далі, стираючи до крові ноги у мокрих чоботях. Шпортався між високими очеретами, переходив багна, мочарі, болота, заплітався ногами за осоку, папороть, латаття, спотикався об сухі купини, зрідка поглядаючи на сонце, яке вже підбилося вище й було не жовтим, а білим. І, мабуть, саме тоді, коли звів очі до неба, я провалився у твань майже по пахви. Тіло знов не хотіло коритися розуму, напосіла страшна втома, що перейшла в чавунну байдужість, тупе примирення з тим, чого не минути.

Я так і завмер у багні, яке булькотіло смородом гнилі, і тільки важке дихання, розриваючи груди, нагадувало, що я ще живий, я ще не випив чашу свою до дна. У тій чаші лишалася одним-єдина краплина, бо раптом я вгледів свою смерть, яка схилилася наді мною. Я всяк міг уявити свою смерть, це могла бути навіть костюмаха з косою чи, навпаки, дуже вродлива дівчина, красуня-валькірія, котра підбирає мертвих вояків на полі бою, але такою, як вона явилася, я її не уявляв ніколи. Смерть дивилася на мене темно-рудими очима з німим запитанням:

«Готовий?»

5

Тепер, окрім примарного пошуку запізнілої красунечки-долі, в цьому місті у мене з'явилася ще одна мета. Знайти когось із родичів того, хто лежав на цвинтарі під вітрилом із чорного габро. Родичів чи будь-кого, хто знав небіжчика. Звичайно, міркував я, рано чи пізно хтось із них прийде на могилу (зовсім свіжими були айстри), але чергувати на цвинтарі не випадало, а до поминальних проводів, коли родичі приходять на «гробки», було дуже далеко.

Серед багатьох чуднот у місті на Дніпрі, про які я вже казав, мене ще дивували тутешні кав'ярні, всі оті забігайлівки, «стікляшки», «хвилинки», яких було густо натикано по всіх мікрорайонах. У цих дешевих пивничках вечорами товклося чимало всілякого люду, переважно тих-таки пролетарів, пегемонів усього світу, та різних синюшних типів, котрі ніколи не мали грошей, але завжди були п'яні. Ходячи від столика до столика з простягнутою рукою, вони «домазували» собі по десять-двадцять копійок, поки не назбирували на порцію алкоголю.

Я теж облюбував собі одну таку «хвилинку», очевидно, названу так через те, що в ній були тільки стоячі місця за високими круглими столиками – не розсядешся. Хоча я не помічав такого, щоб хтось забігав сюди лише на хвилинку. Чоловіцтво любило тут погомоніти душа в душу, дарма що ці задушевні розмови часто закінчувалися сварками, а то й жорстокими бійками. Та я вподобав цю «хвилинку» лише з однієї причини – за шинквасом тут працювала Стефа. З одного імені можна здогадатися, що вона доводилася мені землячкою, хоч і народилася по той бік Золотої Липи на Бережанщині, в селі Поручин. Я не хвалився Стефі, що колись бував у її селі. Саме біля Поручина у вересні 44-го курені Остапа та Бондаренка (тоді я був у сотні холодноярців) звели один із найбільших своїх боїв, у якому заскиртували понад сотню більшовиків. Але навіть Стефі це знати? Вона й без того чула ще в школі, що у таких, як я, руки по лікті в крові.

Якось недільного ранку я випадково забрів у її «хвилинку» випити кави, і вже з першого слова «прошу» Стефа впізнала в мені свого краєнина, хоч сама говорила по-тутешньому. Але зі мною защебетала, як пташка, і зачерствіле серце старого вояка-невільника тихо всміхнулося. Віком вона була близько тридцяти п'яти, мала строгий галицький ніс і напрочуд ясні, як у лошати, очі.

– Кілько вам грудочок цукру? – спитала, клацаючи важелем шипучої кавоварки.

– Так, аби ложка стояла.

– Чайна чи столова? – Стефа теж не полізла за словом у пазуху.

– Срібна, – сказав я. – Мама казали, що я сі вродив зі срібною ложечкою в писку.

– Он як! Тоді кладіть собі самі, – вона поставила переді мною філіжанку й підсунула коробку з дрібним рафінадом.

Була ще та рання пора, коли «хвилинку» не атакують завсідники, і ми зі Стефою трохи погомоніли. Так, скупко – хто звідки, чи давно доводилося бути вдома. Більше розпитував я, бо самому не було чого розповісти. Я навіть не міг пояснити Стефі, звідкіля в чоловіка така любов до солодкої кави. У чоловіка, який чверть сторіччя не бачив солодкого.

– А що вас занесло в цей край? – спитав я, не відходячи від шинкваса.

– Заміж вийшла, – просто сказала вона.

– Заміж? А, ну так, звичайно.

– Так сі стало, – всміхнулася самими очима Стефа.

Я маленькими ковточками відсorbував каву і прикидав собі подумки, скільки їй було тоді років, коли я по лікті кривавив свої руки біля її села Поручин. П'ять, сім?

– Як ви сі дивите на то, щоби ще філіжаночку? – спитала вона.

– Залюбки! – погодився я. – У цьому місті не часто зустрінеш земляка, щоб перекинутися словом.

– Не часто, але можна, – сказала Стефа. – Світ тісний.

Вона приготувала каву і вже сама вкинула в мою чашку п'ять грудочок цукру.

- Дякую, - сказав я. - Побавила діда.

- О, тримайте мене! - взялася в боки Стефа. - Теж мені дідо знайшовся!

Вона пирснула на мене яким білозубим сміхом, і під ту хвилю я милувався Стефою. Скажу чесно, мені той сміх полестив. Тішило те, що в її очах я ще не дідо.

- А ви що - віднедавна в нашому місті? - спитала вона.

- Скоро рік буде.

- Працюєте тут?

- Авжеж. Чортом у пеклі.

- Де-е-е?

- Там, де я сказав. Вам не почулося.

Стефа ще хотіла щось запитати, але не наважилася. Довелося їй допомогти.

- Видите, Стефо, я самотній чоловік. Ще не обріс друзями і земляками.

- Як... самотній?

- Одинок, - сказав я. Потім усміхнувся до неї майже змовницьки: - Так сі стало.

- Це все наживне, - по паузі заспокоїла мене Стефа.

- Звісно, - погодився я і спитав те, що давно крутилося на язичі: - А вам не знайоме таке прізвище, як Тимчак?

- Тимчак? - Стефа замислилася.

- Він жив у цьому місті, - пояснив я. - Два роки тому помер.

- Помер? - злякано перепитала Стефа, наче йшлося про близьку їй людину. - Ні, не чула про такого.

- Тимчак Михайло Степанович, - майже по складах вимовив я.

- Не чула, - похитала головою Стефа.

До «хвилинки» зайшло двоє веселих молодиків. Швидше за все, студенти. Я одним ковтком допив каву, поклав на шинквас дріб'язок і попрощався зі Стефою. Вона попросила заходити ще. Я пообіцяв, що неодмінно навідаюсь. Коли вже ступив на поріг, почув її окрик:

- А він хто вам?!

- Ніхто, - сказав я.

Надворі стояв голий осінній день. Така неділя, що тільки гуляти. Але на вулицях було малолюдно. Я люблю, коли мало людей, тоді немає отого прикрого відчуття, що хтось тобі дихає в спину. Ну, та хлопці в чорних плащах теж мають свої вихідні. До речі, ось отримаю зарплатню й теж куплю собі чорний демісезонний плащ, подумав я, мовби мій сусіда по нарах, чи то пак по ліжках, Йосип. Він учора ввечері поїхав до мами в Гуляйполе, і

я міг би сьогодні посидіти вдома, почитати, насолодитися своїм...
одиноктвом. Але мав іншу гризоту. Неділя – день не лише для розваг.

На зупинці я вскочив у майже порожній трамвай, що йшов до міського
цвинтаря. Вирішив запитати в небіжчиків, чи хтось із них бачив таку
смерть, як я?

6

Вона дивилася на мене маленькими гострими очима, круглими, як чорні
гудзики в золотих обідках, дивилася так пронизливо, що я чув, як її
погляд проходить крізь мене. Замість запалого рота і носа у неї, навпаки,
був великий, загнутий донизу дзьоб, з якого виривалося зміїне сичання.

Я вже дочитував «Отче наш», коли зрозумів, що наді мною сидить не смерть,
а примостився на корчі птах. Це був молодий яструб, який, певно, ще не
вмів літати, тому не втікав, а тільки сичав на мене, шипів, погрожував
роззявленим дзьобом. Я спершу здивувався з його хоробрості, а потім
присоромив себе – мовляв, дивися, хлопе, як ця пташка, котра ще не
вбилася в пір'я, бореться за своє життя, вона готова видзьобати тобі очі,
ладна вчепитися в тебе кігтями, годна битися з тобою ще не зміцнілими до
польоту крилами, хоч ти в сто разів більший за неї. Як же ти міг побачити
в цьому яструбі смерть, якщо він, кволий птах, угледів у тобі не погибель
свою, а лише супротивника? Вставай! Вибирайся, хлопе, зі своєї сморідної
калабані і йди далі!

Я нагострив слух і, не почувши поблизу ніякого руху, став виборсуватися з
багна. Вхопився за прикоренки очерету, підтягнувся, виповз на тверде.
Яструб на корчі лишень повернувши крилами, але не злетів зі свого місця,
хоч, мабуть, міг це зробити. Якось же він сів на той корч?

Так я трохи полежав, поки знов не почув постріли і дике галайкання:

– Акружай! Акружай!

Кричало начебто з боку Ішкова, хоч я був певен, що тепер більшовики були
зусібіч. Не чув я лише своїх. Хотілося думати, що так воно й мусить бути,
адже вони прориваються з оточення і не повинні себе виказувати ні
погуками, ні стріляниною.

Перш ніж підвестися, довелося знову скидати чоботи й виливати-витрушувати
з них багно. Намуляні, натерті ноги пекло вогнем. Можна було б викинути
таку взуванку, але гонор не дозволив. Босий вояк, особливо той, що
втікає, має смішний вигляд. Я подер би на онучі сорочку, та вона теж була
мокра як хлющ.

Яструб уже не сичав, а співчутливо дивився на мене золотистими очима. Я
знов озувся на босу ногу, взяв автомат, останню гранату і подивився на
сонце: де воно, те полудне? Потім несамохіть дістав з кишені компас,
дбайливо витер його об мокру маринарку, поклав на долоню. Чорна стрілка
на білому кружку тремтіла, як живе срібло. Я знав, де полудне і в який
бік Купчинці, але тепер уже ніхто не міг сказати, куди йти безпечніше. Та
я вірив, що Пластунів компас мені підсобить уже тим, що він зі мною.

«Ти вийдеш, я знаю».

Далі в очеретах то тут, то там плухо бахкали постріли, і я подумав, що
найрозумніше буде знайти якийсь сухий прихисток і дождати ночі. Цього
разу зморене тіло, яке не корилося розуму, дало мені добру пораду. А й

справді, чого метушитися, виказувати себе борсанням у болоті, шумом та порухом очерету, якщо ліпше зачаїтися і покластися на Божу ласку?

Накульгуючи, я почвалав шукати густіші зарості. Знайшов підхожу місцину серед шувару[15 - Шувар - air, лепеха.]. Він був не такий високий, як очерет, але саме цим міг відвернути увагу облавників. Дуже обережно, щоб не лишати сліду, я зайшов у шувар, і тут мені пощастило. Серед зелених пагонів біліла готова постіль. Весняна повінь збила в «перину» сухі комиші, осоку, відмерлі водорості. Вистачило і постелити, і вкритися з головою.

Коли я вже розлігся по-панському, прокинувся голод, - стебла шувару видалися мені не такими гіркими і набагато смачнішими, ніж колись, а до того ж, я знав, у них була неабияка сила. Може, не така, як у корені, але була. Я жував кілька стебел і здогадався, чому зморене тіло привело мене саме сюди. Не чуючи глузду, воно дослухалося сну, який відразу почав налягати мені на повіки. Сказати по правді, я не дуже з ним і боровся. Тільки поклав під праву руку автомат і гранату, з якою вже не збирався розлучатися. Що було для кожного з нас найстрашнішим - це зовсім не смерть. Найстрашнішим було потрапити до більшовиків живим. Лякали не так тортури, як те, що в нестямі від нелюдського болю, на межі божевілля ти зможеш заговорити. Тому вже не злічити підпільників, котрі у хвилину безвиході самі покінчили з життям.

Засинаючи, я встиг ще згадати, як на Зелені свята ми з хлопцями-холоднорцями нарізали цілий сніп шувару і поставили його біля курінного Бондаренка, коли він виголошував святошну промову.

«Працювати і славно вмерти...»

Не скажу, що я спав як убитий, хоч, може, на якусь годину таки впав у забуття, але потім весь час кидався зі сну, прислухався, чи ніхто не брєохає у мій бік, наслухав, де ще чути стрілянину чи якісь голоси. Потім знов задрімав, а коли прокинувся, на небі вже засвічувалися зорі. Троща зачалася в похмурому мовчанні, ніхто не стріляв, не кричав, навіть жаби не квакали, настрашені цілоденним потоптом, що пройшовся їхніми болотами.

Тільки зуби мої аж дзвеніли в цій тиші, бо нічна прохолода застала сіро`му в мокрому одязі, мене біла трясця. Треба було вибиратися з м'якої постелі, щоб зігрітися в русі, шукаючи вузькі ворота, як каже Святе Письмо, що ведуть до життя.

Намацавши у кишені компас, я потримався за нього для певності й помалу пішов навскоси в напрямку хутора Драгоманівка, що лежав між Багатківцями і Купчинцями. Саме десь там, над Драгоманівкою, висів місяць-підповня, який світив мені дорогу, але ж він, лукавець, так само світив і ворогам. Тепер, серед тиші, кожен мій крок був чутнішим за жаб'яче квакання, бо в мочарах хоч як ти старайся, а котячою ходою не пройдеш.

Що ближче я підходив до краю очерету, то ступав якомога легше, а далі зовсім уповільнив крок - ступлю раз і наслухаю, ще раз ступлю і знов нашорощу вуха. Не знаю, як я ще переставляв ногами, які горіли вогнем. Нарешті за очеретом забовваніли куші верболозу, що росли вже на сухому. Далі було поле, яке полоγο підіймалося вгору до Драгоманівки.

До самого краю очерету я вже не йшов, а повз. Місяць-лукавець майже сидів у мене на карку, але я поволі піднявся разом із ним. Від куща верболозу падала тїнь, і в тому затемненні ледве видніло дві постаті. Мені здалося, що я чую, як вони дихають. Невже свої? За іншим кушем блиснув вогник, хтось припалив цигарку, і надія моя змізерніла. Ні, з наших навряд чи

хтось наважився б тут закурити. Я так нагострив вуха, що почув, як засичала від затяжки цигарка.

І цієї миті моє серце вилетіло з грудей і полетіло в небо чорною грудкою. Такої прикрої несподіванки ще світ не бачив! Я заціпенів і лишень за якусь хвилю, коли почув пташиний крик, зрозумів, що з-під моїх ніг випурхнула сполохана водяна курочка. Тієї ж миті застрочив скоростріл, і кулі залопотіли об очерет. Я розвернувся й щодуху побіг у трошу. З голови злетіла мазепинка [16 - Мазепинка - кашкет вояка УПА.], хоч я досі не знаю, чи її збила куля, чи я так гнався, що здуло вітром, чи клята курочка змела її крилом.

Я, мабуть, забіг би дуже далеко, бо не чув ні втоми, ні болю у стертих до крові ногах, нічого не відчував, окрім чорного розпачу, що виповнив усеньке моє ество. Не знаю, скільки б ще гнався отак світ за очі, якби знов не провалився в багно. Тут я трохи охолов, виборсався на тверде і поглянув на місяць-підповню, що знов завис над хутором Драгоманівка. Скоростріл замовк, але тепер я знав, що там від поля, з боку хутора, також виставлені більшовицькі стійки.

А де їх немає, га? Дурне було запитання. Мені знов захотілося на свою «перину», яку я залишив у заростях шувару, але тепер, уночі, я її не знайшов би, навіть якби мені знову сів на самісінький карк місяць. Я не відшукав би її і за дня – такою просторою, крученою і потайною була ця троша. А раз так, то шміраки теж не повинні мене тут знайти. Головне – не лишати по собі сліду.

Я знов узувся на босу ногу, зібрав усе своє добро, яке ще вціліло, – автомат, гранату, намацав у кишні компас і, підморгнувши ясному місяцю, пошкандибав у бік річки. Ще жоден сновида не ходив так певно над прірвою проти місяця, як ішов я понад ямистими багнами й бездонними болотами.

Ну ж бо, шукайте мене, хто сміливий! Не знайдете. Чули-сьти, що сказав друг Пластун? Я вийду, вийду, вийду живим із троші, бо я її знаю, як свою кишню, тут мені кожен пташок брат, кожна купина перина.

Я підійшов до річки, на якій тремтіла місячна стежка, знов стягнув чоботи, поклав свої речі на березі і був би пішов тією місячною доріжкою далі, але мені страх як хотілося пити, то я забрів у воду і зачерпнув у пригірщ цілого місяця, який заглядав на мене уже з води. Я випив його жадібно всього, але місяць знову вродився у Стрипі, я випив і того, і ще одного, і так я випив дванадцять місяців. Потім зібрав своє манаття, цього разу взяв чоботи в руки і за компасом Пластуна потяг у бік Купчинців. Пішов уже не очеретами, а водою попід берегом де мілкіше – побрів річкою, щоб не лишати сліду. Ось воно як, друже Пластуне, твій компас мені показав, що треба йти Стрипою, тоді не побачать сліду не те що пайдьошники, а навіть собака його не візьме...

Ти ще питаєш, чи не загубив я гранату в цій катавасії, чи не вимочив її у багні, чи не відсиріли набої в ріжку? Ні, друже Пластуне, де б я міг таке допустити, аво, подивися, все ціле – якщо граната не вибухне, то є автомат, а коли автомат затнеться, то є граната. Така от порука. Але я вийду, друже Пластуне, вийду, вийду, бо ти мені так наказав, за ідно лиш хочу сі вибачити перед тобов, друже, що не здогнав я тоді провідника, шез він з моїх очей, провідник Корнило, тому так сі стало. Не знаю, що з ним, пробач.

Я пройшов, може, сотню метрів водою, аж тут попереду почулося два глухих постріли, шипіння, і в небі зависли дві освітлювальні ракети. Від них стало видно, як удень. Світло вихопило з потемку човен, з якого пустили ракети, на ньому сиділо четверо більшовиків. Але ж освітило й мене, тому

довелося втікати на берег. Здається, вони мене не помітили, бо не стріляли і не кричали.

Зайшовши в очерет, я прислухався, чи немає якогось руху. Ні, вони й далі тихо сиділи в човні, бо, якби попливли в цей бік, до мене долинув би плюскіт. Ніде так далеко не чути, як уночі над водою. Згодом я почув, як вони гомонять, але з чужої мови нічого не розібрав.

Усе показувало на те, що доведеться ночувати в очереті, і мені було дуже шкода, що я загубив таку зручну місцину в шуварі. Мусив шукати іншого затишку. Ступаючи якомога тихіше, я пішов у глиб очерету. Цього разу вже не взувався, ішов дуже повільно, спершу намагаючи босими ногами ґрунт, щоб не наступити на шпичака чи гостру мушлю, яких чимало залежалося в цих багнах. Та й поспішати вже не було куди.

Я знайшов острівець, де стояв білий проти місяця сухий очерет, а низом поросла широколиста папороть вище коліна. Можливо, невдовзі вона зацвіте, бо через тиждень буде Купало, який уночі запалює це лапате листя чарівним цвітом. Я понагинав сухий очерет, вимостив собі в папороті цісарське ложе і заходився знімати з себе та викручувати мокре шмаття.

Але що тут зчинилося! Хмари комарів налетіли з усієї трощі, і довелося мерщій зодягнутися в мокре, інакше вони обгризли б мене до білої кості. Ненаситці лізли до рота, носа, в очі, вуха, жадібно обліплювали босі, натерті до крові ноги. Я знов узувся, вмостився горілиць на своєму м'якому ложі й накrywся зверху папороттю. Гранату й автомат, друже Пластуне, поклав під праву руку. Було холодно, страх як зимно було мені, друже Пластуне, холодніше ніж тоді, коли доводилося спати на снігу, бо сніг сухий, сніг навіть гріє, коли в нього заритися, а тут суцільний мокляк. Від такої холодриги я забув навіть про голод і так цокотів зубами, що боявся, аби мене не почули в човні. Бо ніде так далеко не чути, як уночі над річкою, ти це знаєш, друже Пластуне.

О, то була ще та ніченька, гріх нарікати. Біля вуха солодко дзуміли комарики, цвіла папороть небесними зорями, світилися жовті ліхтарики латаття, пахло водяними лілеями, дикими ірисами й терпким жабуринням. Пощо жалітися? Перед досвітком я навіть заснув.

Уранці мене розбудила зозуля. Я, звичайно, прокинувся від холоду, знов трусився у лихоманці, але сказав собі, що мене розбудила зозуля. Вона справді кувала довго й заливисто, і я пошкодував, що не загадав, скільки літ мені накує. Боявся, що вона відразу затнеться. А якби був загадав, то прожив би до ста літ, такою щедрою виявилася та ранкова зозулька.

Мені знов треба було рухатися, щоб зігрітися, а заодно розвідати, що діється навколо. Я намацав у кишені компас, потримав його в руці й рушив у бік Драгоманівки. Пішов, звісно, не так, як учора, а туди далі до Купчинців, хоч мені дуже хотілося знайти свою мазепинку, поки річкова курочка не змостила в ній гніздо.

Доходячи до краю очерету, я почув легеньке талакання дзвіночка, – такі в нас вішають на ший коровам, щоб не загубилися, – і мені трохи відлягло від серця. Якщо пастухи вигнали сюди корів, то ворожої застави немає. Зараз розпитаю, що тут і як, а далі подамся до криівки, що на хуторі Драгоманівка. Віднедавна у ній тимчасово сиділи тернопільський окружний провідник Шах, його друкарка Оля та ще двоє підпільників. Якщо хтось із наших вирвався з облави, то тепер і він міг бути на Драгоманівці.

Від Купчинців долинуло якесь монотонне погуркування. Якщо прориватися до хутора, то треба бігти негайно, бо замість пастушків тут можуть з'явитися пастухи в червоних погонах.

Я обережно розхилив очерет, щоб роздивитися, хто тут пильнує корів, і серце мое стислося в макове зерня.

Суче поріддя! Від Купчинців у цей бік повзла колона вантажівок, напханих більшовиками. Облавники вже на ходу вискакували з кузовів, розтягуючись розстрільною вздовж очерету. Не було сумніву, що вони приїхали прочісувати трошу, і тепер витолочать її уздовж і впоперек. Витопчуть усе живе, і невідомо, чи вціліє бодай ота водяна курочка, що вкрала мою мазепинку.

7

У ближньому до міського парку гастрономі я купив ялових кісток і пішов до свого друга в гості. Осінь уже підбиралася до холодів, було вітряно, і я підняв комір плаща, якого таки купив за половину останньої зарплатні. Йосип мене відраджував, казав, що треба купувати відразу тепле пальто, кальсони і черевики на хутрі, але я, впертюх, придбав люксового плаща, правда, не чорного, а сірого. Ти ще не дідо, хлопе, еге?

Свідок Єгови Йосип мене більше не дратував своїми проповідями, бо згодом так вийшло, що ми працювали у різні зміни, і коли я йшов до пекла, то Йосип сидів удома, а коли він ставав чортом, тоді я був сам собі за господаря в хаті. Щоправда, в чотирьох стінах мені не сиділося, хіба іноді почитаю чи відісплюся, а загалом-то я шукав собі пригод на повітрі. Якщо можна назвати причиною ось такі відвідини друга, якого я знайшов, як завжди, у віддаленому закуті парку. Мій друг тут постійно не квартирував, він собі міг пробувати де завгодно, але ми з ним умовилися, що в суботу будемо зустрічатися в парку. Там, де познайомилися. Я його кликав Крісом[17 - Кріс - рушниця.], а він мене не називав ніяк, бо не вмів розмовляти, не міг собі навіть купити ялових кісток на полуденок.

Я сів на лаву, висипав з целофану перед ним гостинці й дивився, як Кріс полуднує. Він ніколи не накидався на кістки жадібно, спершу уважно дивився на мене своїми рудими очима (мовляв, як воно, все гаразд?) і, коли я кивав йому, що так, усе більш-менш, починав повагом перемелювати гомілку чи ратицю. А цього разу Кріс затримав на мені погляд довше і якось чудно ворухнув чорними ніздрями, вловивши незнайомий запах.

- Купив, - сказав я. - Спершу хотів чорного, а потім подумав, що не личить мені до них уподібнюватися. Як він тобі?

Оцінюючи мою обнову, Кріс схилив голову набік. Це був той порух, який у людей називається «знижав плечима».

- Ну, знаєш! Тобі нічим не вгодиш, - сказав я. - Ти пес-бурлака, а мені ще треба сі женити. Чоловік мусить когось лишити по собі, не? Тобі добре, ти, либонь, сотні цуциків пустив на світ. Га, Крісе?

Він зніяковіло опустив голову.

- Що, соромно? Ану покажи, як ти соромишся.

Це була найцікавіша команда, яку Кріс виконував залюбки. Він ще нижче похнюпив голову і правою лапою двічі мазнув себе по вусі.

- Ну, видиш, який ти гульвіса.

Після полуденку ми з Крісом ще походили парком. Він дуже любив так зі мною гуляти, видно, бачив, як господарі вигулюють своїх псів, і йому теж

так хотілося. Кріс то відбігав десь убік, принюхуючись до опалого листя, то знов радісно біг до мене, пришуливши вуха. Я нахилився, схвально гладив його по голові й казав, що він найрозумніший пес у світі, бо я навіть серед учених собак не бачив такого, котрий би показував, як він соромиться.

Потім Кріс провів мене до трамваю і я на прощання подав йому руку.

- Ти за цуциків мені пробач, - сказав я.

Він простягнув мені свою важеньку лапу, «знизавши плечима». Мовляв, пусте, чого не буває між нами, чоловіками. Я вскочив до вагона і помахав йому через вікно. Кріс із розумінням дивився услід.

Я доїхав до зупинки Чекістів і пішов у напрямку вулиці Комінтерну. Назустріч дув холодний вітер, гнав хідником пилюгу, падалишне листя, слюдяні обгортки. Було незатишно, порожньо на душі, але я сказав собі, що Бог не без милості, козак не без долі, і насмілювався заглянути на хвилинку... Ну, якщо на хвилинку, то зрозуміло куди. Я знав, що там уже гамірно, але вирішив просто привітатися й випити кави.

Біля входу диміли цигарками кілька чоловіків - у «хвилинці» це було заборонено. Я прочинив скляні двері, на мене війнуло важким винним духом. Усі столики вже позаймали, але ще можна було притулитися біля полицок попід стіною.

Я став до шинкваса в чергу, Стефа помітила мене й усміхнулася ясними, як у лошати, очима. Переді мною було душ трое, вона обслужила їх, як і годиться, за хвилинку. Тоді я нахилився через шинквас до Стефи і тихенько сказав:

- Слава Ісусу Христу.

Вона трохи розгубилася, ніби не розчула мого привітання, а потім відповіла майже пошепки:

- Навіки слава Богу.

- Мені то саме, - сказав я.

Стефа поклала в мою філіжанку п'ять грудочок цукру, я розрахувався і відійшов, бо в спину вже сопів перегаром дебелий ярижник у синій нейлоновій куртці. Довелося примоститися зі своєю кавою біля полиці попід стіною, досить дивним місцем навіть як для пивного закладу, адже виходило так, що чоловік мусив стояти обличчям майже впритул до стіни. Спало на думку, що саме в такій позі розстрілюють людей біля тюремних мурів. Тому я став одним боком до стіни, а другим до привілейованих столиків і, розтягуючи задоволення та час, пив каву горобиними ковточками.

Мені довелося косувати одним оком не лише на Стефу, а й на цікавого чоловічину за столиком біля вікна, який, потягуючи пиво, читав газету, наче він зайшов щонайменше до паризького бістро. Чоловічина був не в чорному плащі, але мені здалося, що я вже десь бачив це прісне, самозаглиблене обличчя, яке вдавало байдужість до всього світу.

Тим часом люду прибувало, у «хвилинці» ставало дедалі тісніше, і жваві клієнти, штовхаючи мене ліктями, вже позаймали навіть «розстрільні» місця під стіною. Присусідилося двоє і до чоловіка, котрий був байдужий до всього світу, але читав газету. Не знаю, чому я причепився до тієї газети, - мабуть, у ній був якийсь знак. Я вже хотів піти, аж раптом до мене підступив ярижник у синій нейлоновій куртці.

- Слиш, мужик! - нахраписто звернувся він. - Домаж рваного.
- У мене все ціле, - сказав я, дивуючись із його апетиту, - відразу зажадав не десять копійок, а карбованця.
- Не понял, - витріщив він бичачі, у кров'яних прожилках сліпи.
- Буває.
- Ну харашо, а полтіннік даш?
- Якщо попросиш по-людському, то я подумаю.
- Не понял. Ти чьо, не рускій?

Переді мною міг бути провокатор. Алкоголіки-прохачі, ті запобігливі до відрази. Я вже знав, що хлопці в чорних плащах таких, як я, часто провають на «злісне хуліганство». Підсиляють когось, щоб затіяв бешкет, а винним роблять тебе. За «злісне хуліганство» ні сіло ні впало могли впаяти три роки. Тому я зі своїм «послужним списком» і чорною міткою в паспорті уникав зайвих сутичок, хоч руки свербіли часто. Свербіли, можна сказати, по самісінькі лікті. Я люто ненавидів цю терплячість, але іншої ради не мав. Ось і тепер, зціпивши зуби, хотів було вислизнути надвір, аж раптом відчув на собі Стефин погляд. Вона все бачила й, напевно, чула нашу розмову, бо раптом крикнула з-за шинкваса:

- Ей, там! Ти чево прицепілся к інтелігентному человеку?
 - Ти ко мне? - обернувся до неї прохач.
 - Валі оттуда! А то щас міліцію визову! - пригрозила Стефа.
- І тут «інтелігентний чоловік» почув таке, від чого кров ударила в голову.
- Закрой рот! - ошкірився ярижник. - Су...

Він не доказав. «Тільки без синців», - майнула думка, і я зацідив йому кулаком під «дихало», а коли він склався удвое, додав ребром долоні по карку. Ярижник уже лежав на підлозі, аж тут на мене посунули двоє його почарківців. Я недаремно пив каву під «розстрільним» муром - від першого удару ухилився так вчасно, що нападник затопив кулаком у стіну. А ось другого покидька я привітав невдало. Від злості угнітив коліном у пах з такою силою, що замість зігнути сарака, мов ганчір'яне опудало, відлетів назад і з гуркотом перекинув високого столика. На підлогу гримнули кухлі з пивом, посипались, розлітаючись на друзки, тарілки.

Не знаю, чим би все закінчилося, але враз поміж нами виросла Стефа.

- Прекратіте немедленно! - закричала вона. - За посуду кто будет платіть?!
- Я заплачу, - сказав я.
- Ну да! Оні всьо началі, а платіть будете ви? - обурилася Стефа. - Галя! - обернулася вона до прибиральниці, яка тим часом стояла на варті біля шинкваса. - Ти міліцію визвала?
- Он первый ударіл! - раптом показав на мене чоловічина з відсутнім лицем, котрий читав газету.

- Не треба міліції, - сказав я, пасучи очима своїх нападників, аби хтось зненацька не накинувся збоку. Але вони ще тільки збирали себе докупи. - Я все оплачу.

Стефа подивилася на мене ясними, як у лошати, очима й далі говорила потешньому, щоб усі чули:

- Я своїми очима відела, хто начал драку! Я буду свідетелем.

Усі загули, засперечалися, хто тут винен, і в тому шарварку Стефа обдарувала мене таким поглядом, за який я готовий був знову піти на каторгу.

- Оце-то дідо, - мовила вона пошепки. - Ну й ну...

Враз упала тиша. До «хвилинки» заходив наряд міліції.

- Це не я, - злякано звела брови Стефа. - Я нікого не викликала.

Звісно, що ні. Ніхто нікуди не дзвонив, менти знали, по кого прийшли. Один із них підступив до мене і взяв за лікоть:

- Пройдьомте...

Від доторку його руки я напружився. За будь-який спротив, особливо за відірваного міліціонерові гудзика, такому, як я, світило від трьох до семи.

Стефа почала їх переконувати, що я не винен, що вона буде свідком на будь-якому суді.

- Не волнуйтесь, гражданочка, - заспокоїв її огузкуватий сержант, котрий стояв збоку і лузав гарбузове насіння, акуратно ховаючи лушпиння в кишеню. - Разберьомся.

Мене вивели і посадили у міліцейський «воронок», що стояв уже біля входу. Огузкуватий сержант заліз у кабінку до водія, а поруч зі мною сіло два молоденьких міліціонери. Вчорашні селюки (може, вони пішли на цю службу теж заради прописки) відводили очі й мовчали. Я зрозумів, що проти мене затівається щось лихе. Ну що ж, мені не звикати. Бувало й гірше. Але Бог не без милості, козак не без долі.

8

Я знов повернувся в очерет і тепер думав, у яку шпарину забитися.

У виснаженому тілі не лишилося й краплі сили, тільки втома і біль. Не знаю, як я ще володав ногами і що мною рухало далі. Хіба що відчай. Бували хвилини, друже Пластуне, коли я заздрих тобі і шкодував, що не впав разом із тобою. Тепер би не мучився. Зрадлива думка нашіптувала, що ці муки даремні, що я, грішний зухвалець, вирішив перехитрити саму смерть.

«Ти вийдеш, я знаю».

Так, друже Пластуне, я спробую.

Було б непогано знов заховатися під папороттю, але та місцина більше годилася для ночівлі, коли облавники не прочісують очерет. А вдень вони переходять трошу розстрільною і нишпорять насамперед там, де твердіше,

тому неодмінно столочать папороть. Отже, сховку треба шукати там, де найглибші багна, куди вони не полізуть.

Я подумав, що в разі крайньої небезпеки, коли припече, можна пірнути в багно з головою і дихати через очеретину, хоч знав, що це не так просто, як у легендах про козаків. Я вже не раз, купаючись у Стрипі, пробував дихати через очеретину, виходило кепсько. Але про всяк випадок заготував собі очеретяну дудочку і пішов шукати найширші та найглибші багна. Жаль, що не було довгого дрюка, щоб промацувати дно, через те мусив міряти глибину собою, залазячи в багнюку і вибираючись із неї увесь у рясці, жабуринні та смердючій твані.

Зрештою натрапив на одну цікаву місцину, де між двома калабанями проходила смужка твердішого ґрунту, покрита зверху водою, може, десь по коліно. Якщо йти цією смужкою босоніж, промацуючи твердь, то втрапиш якраз на крихітний острівець, за яким теж починалося багно по шию. Я заготував собі із сухого очерету накриття на голову, схоже на лелече гніздо, щоб, коли доведеться сховатися в багнюку, то затулити зверху голову цим «брилем». А невеличкий острівець у заростях догоджав ще й тим, що тут можна було поруч себе заховати автомат і гранату в сухому місці.

І саме тоді, коли я вже облюбував собі це місце, десь на краю троші, ближче до Купчинців, здійнялася густа стрілянина. З її ладу я зрозумів, що це не сліпа пальба, це розпочався бій: не інакше, як хтось із наших пішов на прорив. Видно, одчаяка був не один, може, їх двоє чи троє побачили, що трошу беруть у лещата, і вирішили спробувати щастя в бою. Або вирватися з пастки, або ліпше згинуть в сутичці з ворогом, ніж дострілювати себе в болотах.

Стрілянина була короткою, і це не віщувало нічого доброго. Якби комусь пощастило прорватися, то гвалт гонитви чувся б ще довго. Я зачаївся у заростях на своїй латочці, дожидаючи облавників, які неминуче мали тут з'явитися. Вже пригрівало сонечко, я зовсім не відчував холоду, хоч і сидів у мокром.

Нарешті почув галайкання, з якого зрозумів, що облавники йдуть у мій бік. Вони перекрикували одне одного, горланили: «Віжу, віжу!» – але я здогадався, що пайдьошники беруть на пострах, хочуть зчинити паніку, щоб зігнати утеклих із насиджених сховків. Так полкють на звіра, котрий не зривається з насидженого місця доти, поки ловець не підійде до нього впритул. Іноді вони стріляли, проте з їхніх гуків було зрозуміло, що кулі летіли Богові у вікна.

Галайкання ставало голоснішим, уже чулася брудна лайка і чвакання болота під чобітьми. Метрів за двадцять переді мною зашелестів очерет. Я тихо відступив зі свого острівця в багно і присів, щоб воно сховало мене по самісіньке підборіддя, а на голову надів «лелече гніздо».

Двоє ішли просто на мене, але перед калабанею зупинилися. Котрийсь захлюпав чобітьми по моїй стежці до острівця, я вже хотів було потягтися рукою по автомат і гранату, проте облавник раптом послизнувся і шубовснув у багно. Матюкаючись і відпльовуючись, він заборсався в калабані – «Руку дай! Дай руку!» – а другий замість того, щоб відразу подати товаришеві руку, зайшовся сміхом. Поки він витяг невдачу з багна, сюди збіглася ціла гурма шміраків подивитися, хто провалився. Найдужче їх розсмішило те, що провалився в болото якийсь Болотов. Вони так глузували з нього, що розлючений Болотов звів автомат і розрядив по моему острівцеві цілий диск із «папашки».

Облавники рушили далі в обхід мого острівця. Ішли вони густо, метрів за п'ять один від одного, а мені чомусь крутилося в голові зовсім дурне:

«Болотов, Болотов...» Якби той Болотов озирнувся, то побачив би за острівцем на болоті дуже цікаве гніздо, з якого прозирало двоє червоних, запалених очей. Ці очі могли належати якомусь звірові, могли належати кому завгодно, але не людині.

- Пайдьом, пайдьом, не атставать!

Коли пайдьошники почвакотіли болотом далі, гніздо піднялося і з ним піднялися двоє червоних очей. Я виповз на острівець, ліг горілиць і дивився в небо. Пальці, що злипалися від твані, поволі намацали гранату. Торкнулися автомата. Я хотів ще зірвати стебло очерету, але не здужав. Стебло було жорстке і гостре, як багнет.

Десь знову стріляли.

Небом пливли хмари, схожі на кучугури снігу.

Так багато снігу, цілі гори. Як давно це було. Відзначали річницю Крут у Багатківському лісі. Зима стояла люта. Насипали зі снігу символічну могилу, поставили хрест. Диваки. Нагорнули могилу зі снігу й молилися... Свята Матір Героїв... Спали вогнем... кволість у серці моему... Спали, спали... кволість у серці моему... спали... Стоїть дівча по коліна в снігу, хукає у змерзлі руки... З-під хустки – довга коса. Така довга, що торкається снігу, бо дівча по коліна в заметі... Спали кволість у серці моему...

- Як тепер, Улю, тебе називати?

- Зоря, – каже вона.

Дві небесні зірки відсвічують у її очах.

Спали кволість у серці моему...

Біля неї я вперше відчув, що в мене є серце.

І ось воно, щастя. У засніженому лісі я відігріваю губами її маленькі холодні руки. Хто тобі, Зоре моя, розплете косу?

Її розплела Стрипа. Зоря впала від ворожої кулі біля Зарваниці, де звужена річка несе швидку течію. Зоря впала на краечку берега так, що зібрана під шапкою довга коса розгорнулася й лягла на воду. Течія її розплела. Розпущене волосся Зорі жило довше за неї і було схоже на червоні водорості...

Спали кволість у серці моему...

Де мое серце? Чому я його не чую?

Вони пішли, але ще повернуться. Вони тут товктимуться, поки не знайдуть усіх. Бо знають, скільки нас було і скільки лишилося. Тому не підуть звідси... поки хоч один із нас ще живе. Бо це, друже Пластуне, всипа[18 – Всипа – зрада, сипати – видавати.]. Так-так, всипав хтось зі своїх. Я, коли вийду, знайду його. А я вийду неодмінно, друже Пластуне, обіцяю тобі, інакше навщо ти давав мені компаса, правда ж? Це ж треба бути останнім телепнем, щоб із компасом не вийти з троші. Це, погодься, було б несправедливо.

Я спробував усміхнутися, але на обличчі засохла болотяна маска, яка стягнула шкіру й не давала ворухнутися жодному м'язу.

Мене знемагав сон. Може, то був не сон, а щось інше – через нелюдську втому підкрадалася згода з тим, чого не минути. Підступав якийсь дурний подив, що вони мене досі не знайшли. Тому, коли облавники знов пішли у цей бік, коли я почув недалекі крики та постріли, то вже не залазив по шию в багнюку, не зодягав на голову гніздо, а тільки перевернувся долічерева і далі лежав на своєму острівцеві. Автомат був відбезпечений, рука лежала на черепі гранати.

Вони проходили зовсім близько, обминаючи калабані, що прилягали до острівця. Один зупинився метрів за п'ять від мене, і я бачив, як по його червонястій тварі стікав брудний піт. Це був котрийсь із їхніх командирів, оперезаний опасками[19 – Опасок – тут портупея.], нараменники з лейтенантськими зірочками трохи його сутулили, наче він намагався постійно тримати плечі якомога вище. Відолаха добряче вхоркався, зняв кашкет, хотів витерти ним лице, але передумав і втерся рукавом. Потім поволі роззирнувся довкола, перевів погляд на мій острівець, дивився, дивився, аж поки його очі не зустрілися з двома червоними цятками, які могли бути очима звіра, могли бути балухами водяника, болотяника, очеретника чи ще якоїсь нечистої сили. Наші очі зустрілися, рука моя стислася на черепі гранати, бо я був певен, що він мене бачить, його застиглий погляд навіть говорив мені: я тебе бачу. Не знаю, скільки ми дивилися отак один на одного, та потім лейтенант так само повільно, дуже обережно відвів очі убік, повернувся й пішов далі.

– Вперёд! Бистрей, бистрей! – закричав він, сховавшись за очеретом.

Не знаю, що то було. Мабуть, мені трапився українець-східняк, який міг і не співчувати нашому рухові, але не хотів проливати братньої крові. Пригадалася ще одна розповідь друга Сірка (окрім пригоди з газдинькою, він мав їх цілу колекцію), як узимку більшовики заскочили їхню чоту в чистому полі. Довкруги не було ні деревця, ні кущика, але Сірко знайшов якогось рівчачка, заметеного снігом, і зарився у нього з головою: що буде – те й буде. Лежить, сердешний, під снігом і раптом чує, як риплять чоботи уже біля нього. Хтось зупинився, постояв і сказав не комусь, а Сіркові: «Ногу сховай, бо виглядає».

Я й тепер засміявся з того трафунку, почувши, як на обличчі тріснула маска з висхлого багна, аж порохня посипалася. Що не кажи, а цей острівець виявився для мене щасливим, і я вирішив посидіти тут довше. Після okazji з лейтенантом трохи ожив і навіть набрався нахабства просушити на сонці одяг. Надламавши кілька товстих очеретин, повісив на штурпаки маринарку, штани, сорочку, спідне й почепив чоботи халявами вниз. Лежав і марив про крихітку хліба чи бодай про стебло шувару, бо очеретяні багнети були такі дублені й гострі, що я вже порізав ними язика.

У річці ще можна знайти якусь мідію чи рака і з'їсти сирими, міркував я, а що знайдеш у цьому болоті? Яйця в пташиних гніздах вже висиджені, з'являться аж навесні, і, можливо, водяна курочка нанесе їх повну мазепинку, тільки що мені з того. В очереті іноді можна знайти слимаків, та коли помираєш з голоду, ти не побачиш жодного равлика. Їж осоку, небораче.

Більшовики товклися у троці до вечора, але до мене більше не приходили. Я навіть грів собі думочку, що лейтенант навмисне водить їх так, щоб мене обминати. Сонечко припікало щедро – зігріло мене і просушило одяг. Лише чоботи зверху протряхли, а всередині були мокрі, аж гнилі від твані. Тому мені перехотілося жертвувати свою сорочину на онучі.

Як стемніло, на трошу лягла така тиша, що боязко було ворухнутися, аби не почули по той бік Стрипи. А хоч би тобі жаба писнула! Після такої

потолочі якщо тут і лишилося щось живе, то сиділо у своїй норі й не дихало. Але мені треба було йти. Я зібрав своє добро і смужкою, яку між калабанями покривала невисока вода, вибрався з острівця. Тут знов озувся на босу ногу, хоч намуляні пухирі так пекли, наче в чоботи насипали жару. А шкутильгати мені неблизько. Думка була сієї ночі пробиратися на хутір Дворище.

Я подякував острівцеві, перехрестився і поволеньки рушив у напрямку хутора, ближче до Ішкова. Мені таланило й далі – проти ночі небо затягли хмари, не видно було ні зірок, ні місяця, який учора катався на моєму карку. Пахло дощем. Недогода була в тому, що знов доводилося переходити річку, а мочити висушені лахи не хотілося.

Я вже майже вийшов до води і думав, чи роздягатися мені, чи ні, аж раптом з боку Дворища у небо шугнули дві ракети. Вони освітили довкілля блакитним світлом. На хвилю стало видно, як удень, і я побачив праворуч серед річки кілька човнів, на яких сиділи сині кашкети. У відповідь на сигнал вони також почали стріляти з ракетниць, і це було моторошно. Здавалося, що відтепер замість місяця і зірок над троцею висітиме тільки це мертво світло.

Та лихо не без добра. При світлі ракет я цього разу зорієнтувався і вибрів на зарості шувару, в якому мав свою «перину». Ова! Мою постіль хтось перекидав, перетрусив, наче шукав у збитій повинню купині цісарський скарб. Але, виходячи з думки, що стрільно в одне місце не падає, я позгрібав розкиданий сухий очерет і знов настелив собі м'яку постелю. Перевага цієї місцини була в тому, що тут я знов жував цілющі стебла шувару замість очеретяних багнетів. А ще у своїй колісці я був сухий, як закутане в свіжу пелюшку дитя, тільки, видно, не було мені теплого місця на цій землі, бо раптом припустився дощ. Безбожники розколюшали небо ракетами, і воно пролилося нічним дощем, який рідко буває коротким.

Я накрився сухим очеретом увесь із головою, пильнуючи, щоб не вистромилася десь нога, як було з другом Сірком, коли він зарився у сніг. Вода все одно затікала у мій барліг, але, змучений і захлялий, під шум дощу я заснув як убитий.

9

У міліції склали протокол про мій бешкет «у громадському закладі».

За свідків підвезли ярижника в синій нейлоновій куртці та його почарківця, який уліпив кулаком у стіну. Того бідаку, що, відлетівши від мене, перекинув стола, сюди не доправили, і я потерпав, аби з ним не скоїлося чогось гіршого. Не було тут і чоловічини з газетою, хоч, як на мене, йому мала б належати не остання роль у цій п'есі.

Що це провокація, я не мав сумніву, але їхню дешеву розробку, як кажуть опери, ускладнила непередбачувана обставина: «об'єкт» не вживав алкоголю. Та вони все одно запхали мене у мавпятник – камеру, яка з боку коридору не мала стіни, замість неї стояли широчезні ґрати з металевими дверима. Через такі ґрати можна було оглядати відразу всіх арештантів, як звірів у зоопарку. Звідси й назва – мавпятник.

Коли мене заштовхали в цю кліть, тут уже каралися розбишаки різних калібрів з одутлими або, навпаки, засмоктаними писками. Це була та братія, котра відразу чує свого, тому на мене вони дивилися скося. Замість нар, до яких я звик, тут валялися попід стінами брудні лежаки, і мені стало шкода свого нового плаща. Але години через дві прийшов

огузкуватий сержант і сказав, що зі мною буде говорити високе начальство. Крадькома розлузуючи гарбузову насінину, він відвів мене до кімнати на другому поверсі, а сам пішов геть.

За столом сиділо «високе начальство» в цивільному. Для чекіста він мав нетипове лице, бо такого впізнаєш за версту. Дорослий чоловік, а весь у ластовинні, наче він дер ластів'ячі гнізда не лише в дитинстві, а робив це й тепер. Перед ним на столі лежала моя «справа» – протокол, пояснювальні записки, ще якісь папери. Він показав посвідчення майора КГБ і був лаконічним. Сказав, що я влип у неприємну історію, бо нині за злісне хуліганство п'ятнадцять діб не дають. Значно більше. А тут в одного потерпілого з розбитою головою уже зняли побої, і все може закінчитися дуже погано. Одначе він, майор, порве всі папери у мене на очах, якщо я погоджуся...

- Ні, – сказав я.

- Подождіть, ви ще не знаєте, про що мова, – здивувався він і нервово затарабанив по столі обсипаними ластовинням пальцями.

- Ні, – повторив я.

- Я прошу вислухати. Вам нічого не доведеться робити, лише поставити свій підпис.

- Тим більше. Ви підіслали до мене гицля, який ображав мою честь. Нехай він і підписує що вам треба.

- До чого тут він?

- Якби я погоджувався на такі пропозиції, то вийшов би на волю ще десять років тому, – сказав я. – А може, й раніше.

Вони мене всі роки, відколи я поневірявся по таборах, примушували підписати покаяння і засудити бандерівців, у яких руки по лікті в крові. Вони мене так доконали тими «ліктями», що я вже й сам часом поглядав на згини своїх рук, чи немає там чогось особливого. За один підпис обіцяли свободу, багато благ на доважок, але я казав їм, що свобода – не повія, яку можна комусь подарувати. Це така дорога пані, котру не купиш, не продаси і тим більше не виміняєш. У неї одна ціна. Кров. Ця гонорова пані не п'є шампанського, вона воліє лише крові.

- А може, подумаете? – наполягав майор. – У вас гріхів назбиралося чимало. Ви постійно порушували обліковий режим, вчасно не відзначалися в міліції, виходили з дому після сьомої...

- У мене немає дому, – сказав я.

- Ви знаєте, що я маю на увазі. Й оскільки належите до категорії неблагонадійних...

- І не лише після сьомої. – Я вдаю глухого і правив своєї: – Мені часом доводиться працювати в нічну зміну. Хіба ви не знаєте? Ось дадуть мені звання героя соціалістичної праці, і вам буде соромно.

Він кинув на мене швидкий погляд і раптом всміхнувся. Усмішка його була теж руда, тому зовсім не холодна.

- У вас на роботі є план? – спитав він.

- Є, звісно. Яка ж робота без плану?

- Ну от, і в мене він е.

- План до двору, - сказав я. - Розумію.

- Ні, ви мене зовсім не зрозуміли. Тут річ проста. Якщо хтось відмовляється зробити якусь роботу, то її мусить виконати хто-небудь інший. От і все.

Майор у цивільному був не дурний, знався на людях, тому довго мене не вмовляв. Він швидко відчув, що розмова даремна. Але пообіцяв, що до неї ми ще повернемося. А поки що він домовиться з міліцією, щоб мене відпустили. Папери, звісно, залишаться у них.

Він подзвонив комусь по внутрішньому телефону, і до кімнати зайшов огузкуватий сержант.

- Пока што свободен, - сказав майор. - Проведіте товарища к виходу.

Ми з сержантом спустилися вниз, і він, крадькома розлузуючи гарбузову насінину, провів мене аж на ганок. Уже був пізній вечір - та пора, коли мені наказано виходити на вулицю.

- Ідіте і більше к нам не попадайте, - сказав сержант на прощання.

У його голосі я відчув повагу, в якій, як у діжці меду, була ложка розчарування. Але я ще трохи затримався на східцях ганку і ледве не повернувся до кімнати на другий поверх: товаришу майор, а ви часом не чули про такого чоловіка, як Тимчак Михайло Степанович? Він же, мабуть, працював у вашому відомстві, га?

Та момент було втрачено. До того ж ці хлопці за все вимагають свою особливу плату.

Я підняв комір плаща і рушив на трамвайну зупинку. Замість того, щоб поїхати до гуртожитку, вирішив заглянути в одну теплу місцину, щоб не сказати в гарячу точку. Годинник показував, що я знов порушую режим, перебуваючи так пізно на вулиці, але до біса їхні порядки.

Трамвай швидко довів мене до Комінтерну. Я мусив показатися на ясні очі Стефи, аби вона побачила, що мене випустили. Бо ще, чого доброго, не засне, переживаючи за діда-краянина, якого забрала міліція. Та я трохи спізнився. «Хвилинка» була вже зачинена, лише біля входу крутилося кілька п'яних мужиків, які не встигли наговоритися душа в душу.

Але всередині світилося, скляні двері з того боку були взяті на велику залізну скобу, і крізь них, через скло, я побачив прибиральницю Гаю, яка човгала мокрою шваброю по підлозі якраз там, де перекинувся стіл. На мить здалося, що вона змиває кров з кахляної долівки, і в мене засвербіли лікті. Галя розігнулася, щоб умочити швабру з ганчіркою у відро, глянула на двері і, вгледівши мене, розцвіла, як півонія. Видно, теж хвилювалася за діда, хоч той, капосний, піддав їй роботи, заллявши підлогу калюжею крові.

Я весело помахав їй рукою і пішов собі з легкою душею далі - Стефа тепер знатиме, що зі мною усе гаразд.

На ніч вітер притих, але було холодно, пахло приморозком. Я не відійшов і на десять кроків, як почув за собою легку ходу і хтось торкнув мене за лікоть - винятковий орган у будові моєї статури.

Це була Стефа. Вона вискочила надвір роздягнута, в самій лише благесенькій кофтині, і в тому був якийсь особливий знак. Запам'ятайте, хлопці: якщо до вас вискакує на холод роздягнута жінка чи дівчина, то це означає, що ви їй небайдужий. А ще зарубайте собі на носі, дітки, що ніякий чорноморець не виводив босу дівчину на морозець, вона сама побігла за ним по снігу босоніж. Бо краще бігти за коханим босою по снігу, ніж чалапати у валянках за нелюбом. Та й козакові ліпше поговорити бодай про погоду, мовляв, чи є мороз, дівчино, чи немає, ніж мовчати, як істукан.

- Ну, що там? - спитала Стефа.

- Все добре. Прийшов заплатити за битий посуд, а бачу - зачинено.

- Пусте, - сказала вона. - Ми таке списуємо. Ви заходьте до нас... Зайдете? - У її ясних, як у лошати, очах зблиснула тривога. Стефа щось чула серцем.

- Не знаю, - чесно сказав я. - Ви, Стефо, йдіть, бо змерзнете.

- Чому не знаєте?

- Я такий чоловік, що приносить нещастя. Вам того не треба.

Вагаючись, я хотів їй ще дещо сказати, але вже виходило так, як у тій пісні: начебто я вивів її на морозець і затримую роздягнену. Тому знов попросив:

- Ідіть, Стефо, змерзнете.

Я шкірою відчував, як той морозець заповзає під її блаженську блузку.

- Ідіть... - знов попросив я.

Її обличчя мовби побільшало і стало негарним.

Я взяв її холодну руку, поцілував і пішов до зупинки трамвая.

10

Дощ не переставав. Я кілька разів прокидався серед ночі, але нічого не чув, окрім рівномірного шелесту в очереті. Лахи на мені знов були мокрі, холод пробрав до кісток. Повільно сірів досвіток. Час мовби зупинився, хоч мені здавалося, що в цих багнах я вже мордуюся місяць. Насправді ж пішов третій день облави.

Я виліз зі свого барлогу і, щоб зігрітися, хотів було зробити руханку, але все тіло так боліло, що не мав сил розім'ятися. Тільки ворухив плечима, шиєю, крутив нею, як підстрелений селезень. Мав надію, що сьогодні більшовики нас не шукатимуть, бо навіщо їм під дощем місити болото, якщо в очеретах і так ніхто вже більше не витримає - дострелиться сам чи піде на відчайдушний прорив.

І справді, настав ранок, розвиднився день, а вони зовсім не давалися чути. Дощ не вшухав, сіялася й сіялася ідка мжичка, якій не видно було кінця. Але, може, воно й на краще, бо десь ополудні між Багатківцями і Купчинцями почали завивати машини. Видно, облавники спохопилися, що розгаснуть дороги і їм доведеться застрягнути тут надовго або вертати назад піхотою.

Я зібрався на силі і знов подибав до річки. Від хутора Дворище також долинали ревіння машин, яке віддалялося в бік Золотників, де стояв гарнізон. З берега я нічого не бачив за сірою стіною дощу, зате ніхто не бачив і мене. Я роззвуся, зняв із себе лахи, зібрав усі речі докупи і, тримаючи їх над головою, перебрів Стрипу. Відтак знов убрався в мокре, автомат накинув на ший, а гранату заховав у праву кишеню маринарки. Ці місця я вже знав, як власну долоню, міг дістатися хутора із зав'язаними очима. А якщо вийду на засідку, то живим мене не візьмуть.

Отак під дощем я дошкутильгав до Дворища, звідки не чулося жодного руху. Залігши за кущами жовтої акації, я ще довго спостерігав за хутором, але не бачив ніде ні лялечки – чи більшовики так застрашили людей своїми ревізіями, чи дощ не пускав хуторян надвір. Аж раптом із найближчої хати вийшла... Зоня... Зонька... Зонюся, стала біля порога, виставила долоню під дощ і не знала, що далі робити, – йти чи вертатись. Я не наважився її гукнути чи, може, не зміг відтягти голосу. Зірвав із жовтої акації стручечка і, витрусивши з нього насіння, зробив пищика. Легенько подув.

Вона почула, почула, бо подивилася в мій бік. Довго придивлялася крізь дощову пелену до куща акації, з-за якого я махав їй рукою. Помітила, підійшла і злякалася.

– Ти-и-и?..

Зонька була блудною дівчиною, але зараз для мене не було кращої на світі.

– А казали, вас усіх постріляли.

– Видиш, живий..

– Ходи... Ходи до хати.

Я зрозумів, що москалі поїхали, зіпнувся на ноги й пішов за Зонькою. Вона сама була вдома. Її батько, якого всі називали Васютою, був ковалем у Купчинецькій кузні. Мати померла, коли Зонька була ще малою, хоч дехто з хуторян казав, що вона не померла, а «ділась». Через те й Зонька виросла вітряна, досі не вийшла заміж. Вона була гарненька з лиця, але через великі губи на Зоньку казали варгата[20 – Варги – губи.]. У нас люди такі: якщо в когось великі вуха, то кажуть вухатий; якщо ніс – носатий, а як у дівчини великі очі, то назвуть окатою або й балухатою, наче це якийсь гандж.

Спершу Зонька допомогла мені трохи обмитися, відтак перевдягнула в сухе. Принесла старий татів одяг і змусила надіти навіть підштаники, у яких я втопився. Коваль Васюта, як і годиться чоловікові його ремесла, був неабияким здоровилом, через те сорочка висіла на мені, як ведмежа шкура на зайцеві, хоч я теж удався нівроку. Поки Зонька смажила яечню із салом, я глитав прямо з глечика квасне молоко і дивувався, чому вона така мовчазна.

– Що тут? – спитав я. – Москалі ревізію робили?

На всю хату шкварчало сало, Зонька мовби мене не чула.

– Чого ти мовчиш?

Вона стенула плечима, поставила переді мною на стіл яечню й дивилася, як я їм. Було на що подивитися. Коли я витер хлібом рондель[21 – Рондель – сковорода.] до блиску, Зонька сказала, що годі вже наминати, бо може статися скрут кишок.

- Дайся на стрим! - застерегла вона. - Абись не заслабнув.

Я не наполягав, відчуваючи, що Зонька має дещо мені сказати, лиш чекає, поки переб'ю вовчий голод. Підживившись, я знов запитально подивився на неї.

- Знаеш що? - сказала Зонька. - Ми ще мусимо попарити тобі ноги.

На плиті вже парував баняк з окропом, вона вилила воду в мидницю[22 - Мидниця - велика миска.] і сказала, щоб я устроїв туди ноги, треба випарити мої вавки. Далі було таке, що в мене ледве не виступили сльози. Зонька мила мені ноги, як грішниця Марія Магдалина мила їх Ісусові, і так само, як Ісус простив Марії гріхи, я пробачив увесь блуд Зоньці. Хоча, спитати, хто я такий, щоб комусь відпускати гріхи?

- Ти така добра до мене, - розчулено сказав я.

- Чому до тебе? Я до всіх хлопців добра, - остудила мене Зонька. - Знаю, як вам тепер ведеться.

Хтось на моєму місці міг би забрати своє прощення назад, але я був удячний Зоньці за себе й за хлопців.

Вона взяла слоїк з горілчаним настоем коров'яку і вимастила мені всі вавки на ногах.

- Зоню, кажи.

Зонька, скрививши великий рот, заплакала.

- Постріляли хлопців.

- Яких?

- Тих, що ховалися в трощі.

Я схилив голову, помовчав, потім спитав:

- Скількох?

- Тато видів, біля купчинецької сільради поклали на показ шістьох. Усі закривавлені, в болоті. Пригнали людей з Ішкова, Багатківець, Раковця, Соснова, щоб упізнавали. Тато знав чотирьох. Вони до нас заходили. Люди їх теж упізнали.

З розповіді Зоньки я зрозумів, що в очереті впали Стодоля, Голий, Шпак і Лоза. Неважко було здогадатися, що двоє невідомих - то провідник Корнило й Пластун. Отже, була надія, що, окрім мене, залишилися живими Сокіл, Місько й Сірко. Це якщо ніхто з них не потрапив до рук москалів.

Найдужче Зонька плакала за Стодолею. Казала, що він частіше за інших до них заходив і був найуважніший до неї. Мені то було трохи дивно чути, адже Стодоля мав наречену Михасю. Але я дорікнув собі за лукаву підозру, бо Стодоля мертвий лежав біля Купчинецької сільради, а Зонька опікувалася мною. Я сидів у теплі на ліжку, звисивши босі ноги, аж раптом вона підійшла і, взявши мою голову в руки, притисла до тугих теплих грудей.

- Господи, що з нами буде? Вони ж виб'ють усіх, - прошепотіла Зонька.

Її пальці м'яко перебирали мого чуба, і, хоч як було любо та затишно біля Зоньки, я вирішив не відлежуватися в хаті, а попросився перебути в стодолі, поки висохне моя вдяганка.

Зонька занесла в стодолу подушку і коца, постелила мені на сіні й сказала, що я можу спокійно відсипатися, вона пильнуватиме, хоч таким дощем ніхто сюди не прийде. Але який міг бути спокій, коли провідник Корнило, Пластун, Стодоля, Голий, Шпак і Лоза лежали мертві біля Купчинецької сільради... Це була зрада. «Хто? Хто?» – свердлила мене невідчепна думка, і навіть тоді, коли я, знеможений, впадав у сон, у голові пульсувало: хто, хто, хто? Невідомо, що сталося з Міськом, Соколом і Сірком. Я мусив мати хоч якийсь здогад, хто всипав трощу, аби вирішити, що мені робити далі й куди спершу податися.

Скрипнули двері, рука моя лягла на череп гранати, хоч я сподівався, що це Зонька принесла мені підвечірок. Але у проїмі дверей виросла кремезна чоловіча постать, я впізнав коваля Васюту.

– Живий? – спитав він глухим голосом.

– Дякувати Богу, – сказав я.

Васюта приніс мені гарячої бульби, хліба, кусень сала і часничину. Сів коло мене на сіні, мовчав.

– Їж, – нарешті озвався. І так само, як Зонька, не поспішав з розмовою, поки я не впорав вечерю.

У стодолі було сутінно, та я бачив, як на його темному лиці ворухаться жовна, наче Васюта теж щось жував і не міг проковтнути.

– Є ще одна сумна новина, – спроквола почав він. – Ну, тепер добрих вістей не буває. Про шістьох хлопців ти знаєш, Зоня казала. – Васюта зволікав із новиною, аби я приготувався її почути.

– Ще хтось із наших упав?

– Упала криївка, – сказав він. – На Драгоманиці.

– Як?

– Коли приїхали більшовики на машині й почали розкопувати, у криївці застрілилося п'ятеро. Кажуть, звідти дістали якогось провідника, дівчину і ще трьох хлопців.

Я зрозумів, що впала криївка, в якій переховувалися тернопільський провідник Шах, його друкарка Оля та ще двоє охоронців Шаха. Саме до цієї криївки я хотів прорватися з очерету, коли вночі наткнувся на більшовицькі стійки. Якби був прорвався, то вже лежав би біля Купчинецької сільради чи в Тернополі на купі трупів. Але хто у криївці був п'ятий?

Коваль Васюта цього не знав. Він сказав, що на кузові тієї машини, яка приїхала на Драгоманивку, сидів хтось у плащ-наметі й ховав своє лице під каптур. Боявся, щоб його не впізнали. Отже, місце криївки показав хтось зі своїх. Васюта розповів, що під час облави на очерет більшовики робили ревізії по всіх довколишніх селах: зривали покрівлі, валяли печі, розривали пивниці [23 – Пивниця – льох, погріб.], штрикали щупами по стрихах, городах і де тільки можна. Багато селян заарештували, вивозитимуть на Сибір. У Багатківцях усіх вигонили на вулицю і вели до

церкви повз школу. Хтось через вікно дивився і показував, кого заарештовувати, а кого відпустити.

- Теж хтось зі своїх, - сказав Васюта. - Тепер нікому не можна вірити. Всяк рятує себе по-своєму.

Він важко підвівся, вийшов зі стодоли й незабаром повернувся з моїми чобітьми та манаттям. Чемно сказав, що він мене не виганяє, та якщо я захочу піти, то краще це зробити вночі - дощ уже перестав. Його порада була зайвою, бо що мені ще залишалося робити?

Васюта пішов, а я відразу заходився перевдягатися. Мій одяг був випраний і ще теплий від того, що його висушили залізком[24 - Залізко - праска.].

Я вчасно накупив штани, бо знов заскрипіли двері й до стодоли зайшла Зонька. Вона поклала біля мене вузлик, я здогадався, що то харч у дорогу.

- Тут, крім хліба й сала, маєш слоїк меду, - сказала вона. - Гляди, не розбий.

- Яка ж ти солоденька, Зоню.

Вона підійшла до мене, стала навшпиньки й раптом поцілувала в губи. Від несподіванки я ледве не задихнувся.

- Це я тебе за всіх хлопців, - сказала Зонька.

11

Якщо хтось відмовляється зробити якусь роботу, то її мусить виконати хто-небудь інший. Я згадав ці слова рябого майора тижнів через три після нашої розмови. Спершу наснився такий сон, що серед ночі я прокинувся від власного крику. Привиділося, що мене замурували в металоплавильній печі. Щойно я зайшов у її гарячу пашу, як пройму в одну мить заклали цеглою. Задихаючись, я кинувся на ту стіну, щоб її розвалити, поки не затверднув розчин, а вона не піддається. Б'юся об мур, кричу, аж бачу в ньому маленьке віконечко, точнісінько таке, як на дверях карцера. А в те віконечко зазирає ряба пика і любенько до мене всміхається: «Підпишеш?»

Прийшовши на зміну до пекла, я помітив, що всі грішники поглядають на мене спідлоба і з якоюсь напругою. Ніби в мене справді виростили роги, а позаду волочився хвіст. Ніхто до мене не озивався півдня, і я вже не знав, що й думати, аж тут не витримав наш наймолодший гегемон Пашка Самохвалов. Він зумисне влучив момент перед тим, як я залазив у піч, підійшов і пошепки запитав:

- Дед, ето правда?

- Що?

- Шо ти пачками резал комуністов?

Пашка боязко глипнув на мої руки від зап'ястків до ліктів, але в його майже дитячих очах було більше цікавості, ніж страху. Я нічого не відповів, бо вже заходив у гарячу пашу металоплавильної печі. Усе зрозумів, коли, відробивши зміну, зайшов до роздягальні й побачив на столі, де чоловіцтво переважно різалося в доміно, обласну партійну газету. В око впав жирний заголовок передової статті «Народом прокляті». На мене війнуло знайомою пліснявою. Під такими заголовками завжди писали статейки про українських патріотів, ганьбили наш рух опору.

Я взяв газету й швиденько, поки нікого не було в роздягальні, переглянув передовицю. У ній ішлося про те, що весь радянський народ крокує назустріч 57-й річниці великого жовтня, а тим часом навіть у наш героїчний час трапляються прояви українського буржуазного націоналізму... Далі автор статті з чудернацьким псевдонімом Калістрат Кропива плавно переходив до історичного екскурсу про бандерівців, які так ненавиділи свій народ, що вкидали в криниці немовлят, розпорювали животи вагітним вчителькам, різали комуністів, вішали невинних мирних колгоспників.

Є такі відщепенці і в нашому славному місті, – плавно переходив Калістрат Кропива до моєї скромної особи, зловживаючи перестарілими штампами про народне прокляття, націоналістичне охвістя і, звичайно ж, про руки по лікті в крові, яких нічим не відмити. Найганебнішим, на думку Калістрата Кропива, було те, що деякі людяні з бандитським минулим досі не покаються, не засудили своїх злодіянь, тому їм не місце серед радянських людей, особливо у трудових колективах.

Не брехатиму, що мене ця писанина потішила чи розсмішила. Чомусь пригадався чоловік з відсутнім обличчям, що читав газету в «хвилині» саме тоді, коли ярижник спровокував бійку. Наче в тому був якийсь знак.

Хтось заходив до роздягальні, і я кинув газету на стіл. Це був той-таки Пашка Самохвалов.

– Ну, ти, дед, дайош! – сказав він захоплено. – Там тебе начеха визивает.

– Що йому треба? – спитав я.

– Не знаю, сказав, щоб ти зашол.

Я поволі зняв із себе важку, як кольчуга, спецівку. Хотілося показати Пашці, що перед начальством метушитися не варто. Налив із бачка склянку води, неквапом випив до дна.

– Дед, твою мать, ето правда? – знов спитав Пашка.

– Правда.

– Дай пять! – він простягнув мені руку.

Я вдав, що не помітив рвійного жесту, й пішов до виходу: не любив такого панібратства. У його віці я навіть до багатьох ровесників звертався на «ви».

Начальник цеху, суворий носатий чолов'яга з не менш цікавим прізвиськом, ніж Кропива, тобто Микола Петрович Довбня, сидів у своїй «каптьорці» й жадібно смоктав цигарку. Він показав мені очима на стілець, потім довго дивився на кінчик свого великого носа, не знаючи, з чого почати. Врешті, прокручуючи диск настільного телефону (вважалося, що через такі телефони прослуховуються всі кабінети), Довбня призначив мені зустріч на завтра, себто на 7 листопада, на... Зеленоярівському цвинтарі.

Це мене більш ніж збентежило. Довбня обрав таке місце зустрічі, що можна було розгубитись у здогадах. Саме на Зеленоярівському цвинтарі я натрапив на ту могилу. Хоч Довбня не міг мати до неї жодного стосунку, адже він урядовав пеклом, а не цвинтарем, який був лише проміжною ланкою на шляху до пекла. Просто Довбня вважав, що для дискретної розмови двох чоловіків немає надійнішого місця за цвинтар. І тут я був згоден із ним.

Дивувало й те, що на завтра припадав день жовтневої революції (до її роковин і присвятили мені статтю), тому Довбня призначив зустріч на другу годину, оскільки ще мав партійне зобов'язання відбутися парад. Мене, неблагонадійного, на такі дефіляди, звісно, не кликали, та я не міг дивитися навіть збоку на колони людей під червоними прапорами, з червоними транспарантами, червоними надувними кулями, червоними галстуками, червоними стрічками на грудях. Бракувало ще череди добрих биків з червоними, налитими кров'ю очима, які б сунули назустріч цій червоній процесії.

У такі дні я волів не висувати носа на вулицю, проте і в чотирьох стінах мені не сиділося. Через бравурні оркестри та марші, через крики гучномовців і стадне уракання я готовий був забитися в невідь-який закутень, але тихого місця ніде не знаходив і ловив себе на тому, що ходжу кімнатою від стіни до стіни. Згорбившись і заклавши руки за спину, тупо ходив уперед і назад, уперед і назад. Хто сидів у камері-одиночці, той знає, що це таке. Останнім часом я боровся з тюремною звичкою, що могла довести до божевілля, і втівав на вулицю.

Перед полуднем я ще провідав Кріса, якого теж не запрошували парадувати, і ми з ним гарненько погуляли, наговорилися, навіть посміялися. Спершу ми вдвох підобідали вареною ковбасою, бо кісток у гастрономі не було, через що Кріс поглянув на мене якимось косо й напружено. Наче теж прочитав статтю у газеті, яку вітер переганяв через парк від сміттевої урни до купи опалого листя.

Я так і спитав у нього:

- Зізнавайся, читав?

Кріс читати не вмів, але часто обнюхував газети, що валялися в парку, і з голоду навіть вилизував на них жирні плями. Через те він похнюпився, зиркаючи на мене спідлоба.

- Покажи, як ти соромишся.

Він ще нижче нахилив голову і двічі мазнув себе правою лапою по вусі.

- А як тобі цей Кастрат Кропива, га, Крісе? Це часом не він тебе вигнав на вулицю?

Кріс «знизав плечима» - може бути.

- Він, він, - сказав я. - За те його й кастрували.

І раптом Кріс засміявся. Закинувши назад голову, він широко роззявив рота і весело вискнув.

Холодний вітер доносив до парку заливистий голос із гучномовця, який перелічував ударні бригади, що проходили перед центральною трибуною. Десь там парадували і грішники з пекла під кодовою назвою ЦРМП на чолі зі своїм зверхником Довбнею.

Ми з Крісом ще погуляли парком, хоч гуляти було незатишно. Вітер гнав алеями листя разом зі сміттям і пилюгою. Серед драних целофанових кульків, слюдяних обгортки, обривків газет, сплюснених цигаркових коробок та недопалків з'явилися невід'ємні прикмети парадових святкувань - на асфальті повсюдно валялися червоні гумові клапти від полопаних кульок. Кріс обнюхував їх з особливою цікавістю, і я подумав, що треба було і йому купити й надуту такого міхура, нехай би собі сиротина побавився.

Ми попрощалися, як завжди, на трамвайній зупинці. Я потис Крісові лапу й пообіцяв ближчим часом зустрітися знову, якщо мене не замурують у металоплавильній печі.

До цвинтаря я приїхав за десять хвилин до другої, і диво – Довбня уже стояв по той бік брами й нервово смоктав цигарку. Ми поручкалися, начальник цеху впіймав мій погляд на лацкані його демісезонного пальта, до якого був прикріплений червоний бант. Ми пішли вузькою доріжкою у глиб цвинтаря, і тут Довбня зірвав свій бант і захвав у кишеню. Без усяких передмов він сказав, що його «задовбали» органи. Вони від самого початку примушували за мною стежити, доповідати про кожен крок, кожен вислів, а тижнів три тому почали наполягати, щоб Довбня звільнив мене з роботи. Він уперся рогом, і не тому, що такий добрий чи сміливий, а через те, що справді стежив, приглядався, прислухався і нічого підозрілого не запримітив.

Довбня дивився на кінчик свого великого носа, випускаючи крізь нього дим, як із комина. Кагебістові він сказав, що не може позбутися свого найкращого робітника, а якщо хтось хоче його звільнити, то нехай звільняє разом із ним, начальником цеху. «Ви хоч уявляєте собі, в якому пеклі працює цей чоловік?» – спитав Довбня у кагебіста майже моїми словами.

– З вами, Миколо Петровичу, розмовляв... такий рудий, ластатий?

– Не, не рижий, – здивовано подивився на мене Довбня. – Лучче про це не будемо. Потім вони од мене одчепилися, а тут ця газета.

Довбня вибалакався, і я бачив, що йому попустило. Не кожен чоловік приживається в шкурі сексота. Він сказав, щоб я був обачним, бо довкола багато вух та очей. А раптом що, то я мушу знати, що Довбня ніколи не був стукачем.

Він міцно стиснув мою руку і першим пішов до цвинтарної брами. Я провів його поглядом, бо тепер настала моя черга простежити за Довбнею. Знав, що це безпідставно, безглуздо, але в якийсь момент, коли Довбня проходив центральною алеєю, я напружився й затримав віддих. Ні, він у той бік навіть не глянув. Якби я був Крісом, то мусив би сором'язливо нахилити голову і двічі мазнути себе по вусі.

Трохи постоявши, я теж поволі рушив до виходу, але, на відміну від Довбні, зупинився біля тієї могили. Овва! У надщербленій вазі стояли свіжі квіти. Тепер замість айстр, які відцвітають у вересні, хтось приніс червоні гвоздики. Схоже, зовсім недавно.

Було таке відчуття, що на мене хтось дивиться. Я крадькома роззирнувся. Ніде нікого. Але ж небіжчики з фотографій теж на нас дивляться, і їхні погляди проникливіші, ніж у живих.

12

Пізньої ночі я покинув стодолу коваля Василя й пішов у напрямку села Семиківці, де на полі була догідна кривка. Ми її викопали утрюх: Сокіл, Мисько і я – наприкінці травня, всього лиш місяць із гачечком тому, і про неї більше ніхто не знав. Кривка була вигідна тим, що недалеко протікала річечка Студенка, яка впадала у Стрипу, під землю вів зручний вхід між заростями колючих будяків, високих та міцних у корінні, як добрий підлісок. Це будяччя у нас називали чортополохом, і в тому ми теж бачили щасливу прикмету – чорти мусять обминати цю місцину десятою дорогою.

Один такий товстелезний будяк ріс якраз на вхідному люкові: потягнеш внизу за стовбур – і відкриється вхід. Усередині ми теж усе зробили на совість – не лише обшили дошками стіни, але й настелили підлогу, поробили прічі[25 – Прічі – нари.], змайстрували стола, ослони, полиці. Тоді, у травні, нам пощастило роздобути на одному тартаку три фіри дошок.

«Затишно, як у рукавичці, – сказав Місько про наш сховок. – Просто казка».

Ще мені подобалася в новій криївці вентиляція на три продухвини, які можна було маскувати тими-таки будяками і користати не всі одразу, а залежно від кількості людей та часу перебування під землею. Нам добре запам'яталася минула зимівля в «мішку», де не можна було випростатися на повен зріст, де через нестачу кисню не запалювалися сірники. Постійно боліла голова, втома доймала така, що їжа не лізла до рота. Ще й сніг не зійшов, як ми всупереч конспірації вибралися нагору, і мені здалося, що я виліз на чужий світ, не той, який покинув тут раніше. Усе було зелене – голі дерева, небо, сніг, людські обличчя, одяг. Глянув на руки – і вони зелені. З-за верховіть пробивалося зелене сонце. Сніг лежав латками, і, щоб не лишати слідів, ми мусили перестрибувати через нього, але не мали сил навіть переставляти ноги. П'яніючи і хитаючись від терпкого березневого повітря, ми підтримували один одного попід руки й довго чекали, поки зможемо перейти до нового місця постю.

Ось чому ми з Міськом і Соколом так старанно облаштовували цю новеньку криївку, дбаючи, аби про неї більше ніхто не довідався. Про те, що ми маємо сховок, свої підпільники могли знати, але де саме – ніхто. Цього вимагала не лише звичайна обачність, але й тверде правило конспірації. Звичайно, якби ми тут залишалися зимувати, то хтось четвертий мусив би зверху замаскувати вхід.

На довершення підземних догод ми поставили в кутку залізну пічку (про комин можна подбати ближче до холодів), розклали на полиці книжки, почепили «на покуті» іконку Богородиці, принесли примус, різне начиння, шахи. Насамкінець, щоб нам із Соколом закрутило в носі, Місько розстарався на патефон та кілька платівок.

Саме до цієї криївки я йшов темної ночі без місяця і зірок, ішов через поля під низьким насупленим небом, яке буває після затяжного дощу. Але і в тому мороці я розгледів стіну знайомого війська – з ним доводилося воякувати в дитинстві дерев'яною шаблею. Це була стіна чортополоху, що відганяв від сховку нечисту силу.

Я тихо-тихенько зайшов у колючу шалину, прислухався. Здавалося, я чув, як розпукуються малинові голівки будякового цвіту. Кронисте деревце чортополоху, що росло над люком, не віщувало нічого лихого. Але я спершу підійшов до продухвини, намацав у п'яті її козубень і постукав зігнутих пальцем об дерево. Двічі-тричі, двічі-тричі – це був умовний сигнал.

На ширину долоні піднявся люк, і я почув знайомий голос:

– Хто?

Від хвилювання у мене підігнулися коліна.

Я не залазив у криївку. Я впав у неї снопом прямо в обійми Міська.

Прийшовши до тями, він засвітив нафтову лампу, і при її світлі ми ще раз обмацали один одного, переконуючись, що це не сон. Що ми живі і знов укупі. Бракувало ще одного мешканця нашої криївки, Сокола, та, коли я сказав про це вголос, Місько кинув на мене тривожний погляд.

- Ти ще не знаєш?

- Що?

- Сокіл більше не прийде. Він упав на Драгоманівці.

За минулий день я почув про стільки смертей, що вже не відчував болю. У грудях мені все відмерло.

- Сокіл теж вирвався з очерету, - сказав Місько. - І треба ж такому статися. Він прибився до криівки на Драгоманівці вночі, думав, що вже врятувався, а вдень їх накрили.

Тепер я зрозумів, хто був п'ятим у криівці, де загинули провідник Шах, його секретарка Оля та двоє охоронців. Я був би там шостим, якби вдалося тієї ночі прорватися на хутір. Соколові вдалося.

Ми з Міськом по черзі розповіли один одному, як виходили з троці. Наші оповідки були схожі: купання в багні, голод, холод, сморідне дихання смерті, від якої кожен із нас був на волосину. Тільки до мене смерть приходила в подібні білого яструба, а до Міська - у вигляді важезного чобота, який наступив йому на руку, коли Місько лежав під купиною сухого очерету. Котрийсь шмірак, можна сказати, пройшов по ньому маршем і не помітив, а от свої чоботи Місько таки загубив у болоті. Із троці він вийшов босий на день раніше за мене, вийшов на Ішківський ліс, звідки дістався до села і там довідався про загибель провідника Корнила, Пластуна, Стодоли, Голого, Шпака, Лози і Сокола.

Голий із Шпаком теж проривалися на Драгоманівку крізь більшовицькі стійки, але їх постріляли. Провідника Корнила, Пластуна, Стодолю й Лозу москалі винесли з очерету мертвими. Когось убили, а хтось у безвиході застрілювався сам. Я бачив, як це зробив Пластун.

- Всипа, - сказав Місько. - Маємо агента-внутрішника.

- Може, вони вистежили нас у троці?

- Ні, всипав хтось зі своїх. Те, що разом впала криівка на хуторі, де переховувався провідник Шах, говорить про зраду.

Ми разом подивилися один одному в очі. Прецінь агентом міг бути котрийсь із нас. Але ми з Міськом лише сумно всміхнулися, розуміючи, що в цю хвилину обох навідала одна й та сама думка.

- Той, що приїхав на хутір з більшовиками, ховав лице, - нагадав мені Місько.

У мене давно не було сумніву, що серед нас завівся агент, але я мусив знати Міську думку.

- Зажди! - спохопився я. - А що з Сірком?

- Вибач, забув сказати, - Місько запустив п'ятірню у свого кудлатого чуба, поворушив пальцями.

Дивна людська натура - я відчув у своєму чубові ласкаві пальці Зоньки і теплий доторк її грудей.

- Сірко теж вийшов. Куля зачепила йому руку, але не глибоко. Гак каже, що заживе, як на собаці. - У відсвітах нафтової лампи на щетинястому обличчі Міська ворухнулася бліда усмішка.

- Ти стрічався з Гаком?

- Так. Він сказав, що Сірко нині ховається в їхній криївці - з Гаком, Сумом і Дзідзьом.

- Файно, - мовив я і подумав, як багато залежить від сліпого випадку. Яюсь несподівано провідник Корнило відпровадив тоді з очерету Гака, Сума і Дзідзя, оберігши їх від облави. - А їхню криївку не шукали? - спитав я.

- Якби шукали, знайшли б, - сказав Місько.

Від цих трьох підпільників відводила підозру серйозна обставина - Сум був молодшим братом Стодолі, Гак доводився їм обом рідним вуйком, а Дзідзьо, котрий весь час був із ними, ніяк не міг опинитися на вантажівці, що приїжджала на Драгоманівку.

Ми з Міськом не знали, що й думати. Але я сказав, що треба забрати Сірка до себе. Нехай буде з нами замість Сокола, бо я йому вірю, як самому собі. Місько погодився.

А що далі? Ми залишилися погромлені без провідників і лінії зв'язку. Лінія була, але вона вже нічого не вартувала під опікою більшовицької агентури. Зв'язковий пункт над Стрипою розсипався на наших очах.

- Треба шукати провідника Буревія, - сказав я. - Іншої ради немає.

Місько і тут погодився, додавши, що треба шукати і юду. Поки його не знайдемо, ми всі ходитимемо замінованим полем із зав'язаними очима.

- Тому правда твоя, - сказав Місько, - без провідника Буревія, без СБ нам не обійтися.

Ми гомоніли, поки я не вичистив свій автомат до воронового блиску. Потім з'їли по ложці меду, запили холодною водою і, не роздягаючись, полягали спати.

Місько так рівно дихав, наче відразу заснув, але згодом озвався у темряві:

- Скажи мені правду...

Він трохи помовчав, вагаючись, і я думав, що Місько запитає мене про щось дуже важливе, думав, що його мучить якась недомовка або підозра. Але він спитав:

- Ти... ти цілувався із Зонькою?

Я теж витримав паузу, бо достоту не знав, чи це можна було назвати цілуванням.

- Ні, - була моя відповідь.

Під Міськом заскрипіли прічі, він перекинувся на другий бік, тяжко зітхнув.

- А хіба що? - спитав я.

- Нічого. Так...

Міськові, видно, стало ніяково за свою цікавість, бо він швидко змінив тему розмови:

- Треба вийти на зв'язок з Буревієм.

- Треба, - сказав я. - Займемося цим негайно.

Потім він заснув, а я ще лежав якийсь час із розплющеними очима і чув, як наді мною розростається коріння чортополоху.

- Шляк би його трафив! - вигукнув Місько крізь сон.

Не знаю, хто йому снівся і кого він кляв. Адже Місько тоді й гадки не мав, що агент незабаром прийде до нього сам.

13

Я збираюся на побачення. Ще не знаю, чи мені пофортунить, але виряджаюся як досвідчений кавалер.

Йосип лежить на вузькому залізному ліжку поверх сукняної ковдри і крадькома, впівока пантрує за мною. Він у теплих голубих кальсонах і такій же натільній кошулі, ноги босі, а руки складені на грудях, як у небіжчика. Єдине, що Йосип схвалює у моєму гардеробі, - це сірий вовняний светр «під шию» (бо теплий), поверх якого я зодягаю сірий плащ і до всього, уявіть собі, натягую сірий модерновий кашкет.

Пальці на грудях у Йосипа нервово сіпаються, він хотів би дещо сказати, але минув той час, щоб робити мені зауваження чи давати поради.

Насамкінець я поглядаю у дзеркало, припасоване до дверцят шафи, з якого на мене дивиться трохи зухвалий, але серйозний, навіть дуже благонадійний хлоп. Класик сказав би: хлопець хоч куди козак. Та я таким завжди був, але треба було Калістратові Кропиві написати про мене статтю, щоб це помітили всі. Без реклами тяжко на світі жити. Якби шановна редакція ще вмістила мою знимку, то я був би зіркою на все місто, не лише в цеху ремонту металургійних печей, тобто в пеклі під кодовою назвою ЦРМП.

Хто б міг подумати, що статейка якогось Калістрата Кропиви справить таке глибоке враження на гегемонів із нашого цеху. Замість відцуратися бандерівця і викинути його зі свого трудового колективу, вони, як і Довбня, почали виявляти до мене надмірну повагу. Раніше, бач, думали, що коли чоловік не п'є, не курить, не забиває з ними «козла», то він якийсь штунда чи несповна розуму, аж тут побачили, що справа набагато серйозніша. Де й ділося розгнуждане панібратство. Навіть Пашка Самохвалов, беручи приклад зі старших, почав звертатися до «діда» на ім'я та по батькові, а свідок Єгови Йосип облишив наvertати мене у свою віру і взагалі став сторожко-мовчазним. Особливо мені подобався вахтер гуртожитку «дядя Коля», добродушний, завжди п'яненський, кривий на ногу чоловік (казали, що він скалічив у ЦРМП і як компенсацію отримав легку роботу вахтера), - відтепер, він, уздрівши мене ще здалеку, підводився зі свого насидженого місця і підносив руку до скроні, віддаючи честь, причому його важкий ціпок завжди гримав на підлогу.

Зізнаюся, така опінія мене потішила, бо я зрозумів, що в цьому місті на Дніпрі-Слауті ще не все втрачено, що під його чавунним панцером жевріє козацька іскра. Це мені додало гумору, і я вирішив ближчими вихідними обходити все середмістя у пошуках своєї долі, яка зашпорталася десь у

сімнадцятому столітті. Уже років триста буде, як вона, сердешна, зачепилася спідницею за пліт чи, може, впала в Дніпро, а я її кличу-викликаю і ніяк не можу докликатися. Вийди, вийди, доленько, із води, визволь мое серденько із біди. Що тут не ясно?

Замість долі від Дніпра тягне сирістю, дме холодний вітер. На головній вулиці він розвертається лобом до мене, жене назустріч пожухле листя, пилугу і сміття. Я піднімаю комір плаща, але нітрохи не іжачуся; навпаки, розправляю плечі і йду назустріч вітрюгану. Не нагинаю голову вперед, бо тоді неодмінно закладу руки за спину, а це небезпечно для психіки звичка.

Я залюбки випив би кави, але не хочу тривожити одну затишну місцину. Тому спершу йду на Головопшту. Мені, щоправда, ніхто не пише, як тому бідному полковникові, що не може дочекатися пенсії. Ну, мені до пенсії ще далеко, а який-небудь лист може надійти «до запитання». Коли я виходив із зони, то попередив усіх листовно, що оберу собі для проживання козацьке місто на Дніпрі, тож прошу писати на Головопшту «до запитання». Таким, як я, суворо заборонялося в'їжджати в Західну Україну, Прибалтику і білоруську Гродненську область.

Головопшта стоїть на довжелезному проспекті Леніна, частина якого свого часу носила ім'я Гітлера, а як воно далі буде – не знаю. Я заходжу сюди раз на два тижні, аби мене менше запам'ятали. Нахиляюся до віконечка у скляній перегородці, називаю прізвище й чекаю, поки метушлива жіночка перегляне всі листи на мою літеру і, не підводячи голови, скаже, що ні, поки що нічого немає.

Але так було раніше. Сьогодні вона дістає із продовгуватого ящика білий конверт і просить показати паспорт. Я зиркаю на адресу відправника і впізнаю розгонистий почерк Юрка Паєвського. Жук, мій дорогий Жучок таки обізвався. Ховаю конверт у кишеню плаща й виходжу на вулицю. Тепер треба знайти затишне місце, щоб спокійно перечитати листа. Повертаюся спиною до вітру і йду до найближчого скверика.

Юркові після ув'язнення також було заказано в'їжджати до рідного краю, але він, здається, перехитрив Президію Верховного Совету і всю совіцьку каральну систему. Після Воркути зголосився поїхати на шахти Донбасу, а звідти гірничим побитом перевівся до шахтарського міста в Галичині. Тут, мабуть, посприяла ще й та пом'якшувальна обставина, що галицьке місто, окрім пролетарської репутації, має благонадійну назву – не Коломия, не Стрий і не Самбір, а, прошу пана, ЧЕРВОНОГРАД.

Юрка я зустрів у Воркутлагу 1954-го на штрафній шахті № 11. Цією зоною якраз прокотилося повстання, яке душили, крім усього, танками. Багато в'язнів загинуло, на їхнє місце приганяли етап за етапом, й одного ранку я побачив у штреку свого нового напарника. Ми з ним мусили штовхати вагонетки з вугіллям, бо коней в 11-й шахті не було. Кіньми були ми: впираючись руками й ногами та вдихаючи на повні легені ідку пилугу, пхали вперед себе важезні вагони.

Побачивши вперше Юрка, я сторопів – з вигляду це був худесенький підліток, який винувато дивився на мене запаленими сірими очима: мовляв, вибачейте, панонцю, що такого вутлого хрущика поставили вам на підмогу. Його зболені очі так поблимували на чорному від вугільного пилу обличчі, що хлопчина нагадав мені загнаного в коробку жука. Тому я так і спитав:

– А ти, жучок, як тут опинився?

Він здригнувся. Пильно на мене примружився, потім спитав:

– Ви... Ви мене знаєте?

Виявилося, це було Юркове підпільне псевдо – Жук. А через юний вік його ласкаво називали Жучком. Згодом він розповів мені історію, яка може роздерти найчерствішу душу. У підпілля Юрко пішов 1950-го, у той час, коли багато хто вже гарячково шукав виходу з нього – фатальне коло не те що звужувалося, а замикалося в невідворотну пастку. Його матінка, спеціальна зв'язкова окружних проводів на псевдо Оріся, вчителювала в селі Бабині під Косовом. Коли нависла загроза арешту, вона віддала молодшого дев'ятирічного сина Андрія в «чужі руки». Юрко добре пам'ятав, як мама привела їх на автобусну зупинку й сказала молодшому братикові: «Зараз, Андрійку, тебе забере чужа цьоця. Не бійся, так треба». Справді, підійшла «чужа цьоця», мовчки взяла малого за руку і повела. Розгублений Андрійко, спотикаючись, все озирався на маму, а вона не оглянулася жодного разу. Мабуть, боялася, що не витримає. Знала: більше Андрійка вона не побачить [26 – У родинному архіві Паєвських донині зберігається останній лист Олександри Паєвської (Орісі). У ньому вона звертається до своїх рідних: «Найбільш з усього правдоподібна така можливість, що ані зі мною, ані з Ю. взагалі вже не будете бачитись. Це не є вислів на вітер або якісь чорні думки, лише реальна можливість, і з цим прошу числитись у своїх життєвих плянах. Трудно! І такі, як ми, мусять бути, бо нас потрібно. Може, скажете, чому якраз я пішла цією дорогою. Ще раз кажу: трудно, я її давно обрала. Якщо вам важко, подумайте, що ви не одні... Щодо хлопчика... Якби хотів хто взяти за свого, то віддайте, я не відберу... Певне, виріс син. Синку, будь чемний та послухний і молись за Ю.»].

Зі старшим, чотирнадцятирічним Юрком, пішла до лісу. Хлопець був на сьомому небі, коли спеціально на нього пошили повстанський однострій, видали дві гранати, автомат і пістолет «зауер». Але стріляти доводилося нечасто, більше сидів у криївці. Жучок опанував друкарську машинку і строчив переважно на клавішах. Часом друкував такі матеріали, до яких ніхто не мав доступу, окрім найвищих провідників.

Маму він бачив рідко, бо Оріся постійно відходила на завдання. Одного разу не з'являлася рік, і всі думали, що вона загинула. У стосунках із сином була сувора і стримана, як «чужа цьоця». Я собі так здогадуюся, що до лісу Оріся забрала Юрка не тому, що була нагальна потреба в його праці. Вона боялася, аби хлопець не заломився, потрапивши в лабеті гебістів, адже він знав багатьох підпільників, які приходили по зв'язках до Орісі. Та після тривалої розлуки вона не втрималася і пригорнула синову голову до грудей.

– Як тобі тут? – спитала.

– Ліпше ніж де.

– Голод не дошкуляє?

– Ніц не дошкуляє, ото лишень бомки [27 – Бомки – гедзі.], – пожартував Жучок, щоб розвеселити маму.

Але її обличчя було кам'яне.

– Чула-м, ти був у бою. Страшно було?

– Не встиг і злякатися. Кулемети так сікли дерева, що мені на голову впало сорочине гніздо.

– Я знала, що ти хоробрий у мене.

– Андрійка не виділи, мамо? – спитав Юрко.

- Він у добрих людей. Колись ти його знайдеш.

- Чому я?

- Бо ти його старший брат.

Жучок пробув у підпіллі трохи більше двох років. У червні 1952-го їх здав окружний провідник СБ Клим. Запроданець час від часу викликав цілі групи підпільників на зустріч, а там їх чекали засідки. Групу Ненаситця, до якої входили Орися і Жук, він закликав до озера Лебедин начебто на стрічу з представником крайового проводу. Пізнього червневого вечора вони спершу зустрілися з Климом, якого Жучок добре знав. І хоча в охороні окружного провідника Безпеки були незнайомці, нікому й на гадку не спало його запідозрити. Клим сказав, що спершу на стрічу підуть друг Ненаситець і подруга Орися. Уже стемніло, коли вони відійшли. Жучок залишився з Кригою та Мироном. Обох переймав неспокій, їм не подобалося, що підпільників викликають нарізно.

Через півгодини Клим повернувся й наказав, аби з ним ішов Жук. Тут хлопцеві вперше щось зашкребло, і він здивовано запитав:

- Хто я такий, аби мене викликав крайовий провідник?

- Напевно, тебе хочуть легалізувати, - відповів Клим.

Та коли вони відійшли далі, есбіст зненацька навів на Жучка автомат і звернувся до нього на «ви»:

- Друже Жук! Ви заарештовані!

Клим ще якийсь час удавав вар'ята, що це, мовляв, формальна перевірка СБ, оскільки серед своїх завівся агент. Але невдовзі з-за кущів на Жучка налетіли гевали і скрутили йому руки сирицею. Клим невідь-куди здимів, а перевдягнуті в повстанців гебісти заговорили по-своєму.

- Скільки їх там асталось?

- Кажецца, двое.

Зненацька неподалік вдарили автоматні черги, москалі попадали на землю, а Жучок так і лишився стояти, не знаючи, що йому краще - жити чи вмерти. Стрілянина швидко вщухла, і він здогадався, що то вчинили спротив Крига й Мирон, але невдало. Привели ще зв'язаного Ненаситця, і їх двох, кинувши на кузов студебекера, повезли до обласного управління МГБ. Серед москалів теж були вбиті, але вони не дуже тим переймалися. Дорогою до Станиславова один бугай ні сіло ні впало затягнув дурнувату пісеньку, яка врзалася Жучкові у пам'ять назавжди: «Пад городом Горькім, где ясниє зорькі, в рабочем пасьолке падруга живьот...»

Мама тоді він ніде не побачив. Зустрів її наступного дня в підвальному коридорі, і вони встигли лише обмінятися поглядами. Їх усіх повезли до Києва, Жучка з Ненаситцем конвоювали окремо до внутрішньої в'язниці МГБ на вулицю Короленка.

- Затям, друже Жук, - піймавши зручний момент, шепнув йому Ненаситець. - Якщо тебе привезли до Києва, то ти не простий повстанець. Ми тобою пишаємося.

Цілий рік Жучка тримали в камері-одиночці, допитували, намагалися перевиховати. Він, як і всі достойники, говорив тільки те, що кагебістам було відомо й без нього, і весь час дивувався, чому його не розстріляли

відразу. Хто він такий, аби з ним оце стільки возитися? Спершу думав, що його мають за «непростого повстанця», бо він друкував таємні матеріали Організації, а потім здогадався, що ні – це через маму. Ним, його життям, вони шантажують Орису, яка знала тут більше за всіх. Але Жучок був упевнений, що маму їм не зламати, і це тримало його на силі.

Одного разу вони випадково зустрілися в темному коридорі тюрми, коли маму вели з допиту. Обличчя її було в синцях, губи розпухлі, але вона не ховала зморданого виду від сина, навпаки, подивилася на Жучка очима Богородиці і... всміхнулася.

21 січня 1953-го, коли Жучкові виповнилося сімнадцять, у Києві відбувся закритий суд над чотирма бандерівцями – Олександром Паєвською (Орисею), Юрієм Паєвським (Жуком), Ненаситцем та Аскольдом. Військову колегію Верховного Суду СРСР очолював сам заступник голови цього суду генерал-полковник Зар'янов. Йому допомагали двоє співголів-полковників Грязнов і Седих, а на додачу – глухонімий адвокат Щепачіхін та перекладач-скоморох Карташевський, котрий теж там був зайвий, бо на цьому суді ніхто нікого не слухав.

Я подивувався Юркові-Жуку, як він усе те взяв собі на карб, запам'ятав посади та прізвиська, ніби мав твердий намір колись зустрітися з усіма суддями та підсудками й переговорити про цю справу заново. Коли я поцікавився, як йому вдалося все те запам'ятати, Жучок викотив на мене здивовані очіці:

– А як інакше? Настане час, коли ми будемо судити їх, і в кого тоді питаємо?

Вони з мамою стояли по різні кінці судової зали, тому не могли перекинутися ані словом, тільки дивилися й дивилися одне на одного, знаючи, що більше не побачаться. У мамі були чорні западини попід очима, зшерхлі покусані губи, але її великі, як у Богородиці, очі всміхалися до Юрка. Навіть тоді, коли пролунав вирок – мамі, Ненаситцеві й Аскольду – розстріл, йому, як неповнолітньому, – двадцять п'ять років суворого режиму, навіть тоді мама до Юрка всміхнулася. Йому дали останнє слово, та замість нього Жучок попросив лише дозволу попрощатися з матусею.

Так і сказав:

– Хтів би-м з мамкою сі попрощати.

– Што-о-о? – перепитав голова суду Зар'янов.

– Он хочет прастітца с матер'ю, – переклав тлумач Карташевський.

– Нельзя! Увести!

Жучок, якби мав силу, зареготав би на всю залу. На якусь мить йому дуже цього хотілося – голосно засміятися їм в обличчя, щоб вони заціпеніли від страху. Який розстріл, які двадцять п'ять років ув'язнення, якщо він прожив усього лиш сімнадцять!

Він самими очима всміхнувся до мамі.

Восьмого квітня, уже після смерті Сталіна, її розстріляли. Стратили також Ненаситця, Аскольдові замінили смертну кару на двадцять п'ять років таборів, а його, Юрка, запроторили у Воркуту.

Під час хрущовської одлиги почали випускати в'язнів, яким до засудження ще не виповнилося вісімнадцяти років, і під цю категорію потрапив Юрко Паєвський – 1956-го його звільнили.

Наші шляхи розійшлися, та зрідка я отримував листи від Жучка – спершу з Донбасу, а згодом із «благонадійного» Червонограда. Листуватися регулярно ми не могли, бо для в'язня є свій ліміт, а до того ж мене так часто перекидали із зони на зону, що ті листи не завжди за мною встигали, а то й взагалі не доходили. Одного разу Жучок написав, що вже не працює під землею, а влаштувався слюсарем у комунальному господарстві. Відтак повідомив, що одружився зі славною дівчиною Дариною, потім Бог послав ім одну доньку, другу, третю, і так на кожну радісну подію припадало мені по одному листу від Юрка.

Справдив він й одну заповітну мрію – відшукав свого молодшого брата Андрія, щоправда, під чужим прізвищем, але знайшов! Мама на небі всміхнулася. Знаючи, що всі наші листи «під опікою», Юрко навчився писати зрозумілою тільки для мене мовою. Про свої інші заповітні цілі він писав, що їх лишилося дві – знайти оте місце і подивитися в очі Симоновому сину. Про це Юрко часто говорив мені ще на зоні, тому було зрозуміло, що він узяв собі за мету знайти місце поховання матусі та відшукати юду, себто зрадника Кліма, щоб подивитися йому в очі. Обидві цілі були недосяжні, принаймні в найближчі роки, але я відповідав Юркові, що на все воля Господня й іноді в житті стається таке, чого не сягає людська уява.

Примостившись у скверику на холодній лаві, я спершу уважно оглядаю конверт, особливо на смугах заклеювання, шукаючи слідів чужого втручання. Але нічого такого не помічаю. Чи вже навчилися це робити майстерніше, чи стомилося недремне око? Юрко навмисне пише такими закарлюками і слівцями, щоб читальник чужих листів добряче попомучився над розшифруванням його тайнопису. Спершу він оспівує своє благонадійне місто Червоноград, яке, спекавшись старої шляхетської назви Кристинопіль, розбудовується разом з вугільними копальнями, потім переходить до своєї скромної особи, яка трудиться на благо цього червоного града.

Я ціную його почуття гумору, схвалюю в'ідливий реверанс у бік можливого цензора, та за цими бадьорими рядками бачу не зразкового трудівника червоноградського комунгоспу, а зденерованого підлітка з чорним від вугільного пилу обличчям і запаленими очима, у яких світиться два його найпалкіших бажання – відшукати матусину могилу і знайти перевертня Кліма. Зрештою Юрко Паєвський і сам знову нагадує в листі, що не відмовився від давніх двох цілей, які не дають спокою і вже стали для нього, як кажуть, ідеєю фікс, бо він часто ловить себе на тому, що може півдня проходити кімнатою від стіни до стіни, заклавши руки за спину.

«Хто-хто, а ви, друже, добре знаєте це ходіння».

Юрко теж усвідомлює, що дві його цілі – це справа далекої перспективи, тому треба берегти здоров'я, щоб дожити до тих днів. Але здоров'я підупадає, останнім часом підводять очі, і «ви, друже, чи й упізнали б мене в окулярах, які начепив я на свого цікавого носа».

Жук переходить на мою скромну персону, розпитує, як ведеться істинному козачині в козацькому місті, чи є ще пороги на Дніпрі, чи зберігся отой, що звався Ненаситець, і чи не знайшов я собі козачку з такою плахтою, що під неї можна сховатися від усього світу. Якщо ні, то треба поквартитися, бо нічого немає ліпшого за родину.

Погрівшись біля Юркового листа, я ховаю його у спідню кишеню плаща і ще якийсь час прислухаюся до голосу свого молодшого друга, якого не бачив майже двадцять років. Особливо мені подобається його порада знайти

козачку з широкою плахтою. Наче це десять копійок, які можна знайти на дорозі. Однак я не можу нехтувати настановою свого досвідченого друга, хай і молодшого на чотирнадцять літ. Тому підводжуся з нагрітого місця і йду прямісінько на «п'ятачок», де бідові «цьоці» торгують квітками. Вибираю п'ять розкішних білих хризантем і, ніяковіючи, вирушаю навпроти вітру. Він дме мені просто в обличчя, сердито лопотить сльодою, намагаючись вирвати з рук букет.

Я не йду, ноги самі заносять мене в одну теплу місцину, де немає холоду й вітру. І людей тут ще мало, тому я рішуче підходжу до шинкваса, нахиливаюся вперед, сором'язливо простягаю хризантеми і тихенько вітаюся:

- Слава Ісусу Христу!

14

Мене із Сірком ледве шляк не трафив, коли Місько зробив зізнання. Ми були вже втрюх у криївці через три дні після того, як я до неї прибився. Уже наступного дня, щоб вийти на провідника Буревія, ми з Міськом пішли в різні боки шукати зв'язку, але повернулися ні з чим. Зв'язки були порвані, пункт над Стрипою розвалився. Тільки й того, що я привів до криївки Сірка, одного із трюх шасливців, що вийшли живими з трощі. Може, це був знак згори, аби ми залишалися втрюх.

Сірко, який умів колекціонувати бувальщини, і тут цікавіше за нас розповів про свій вихід з очерету. Виявляється, він, скурвий син, не голодував і не ловив дрижаків ночами, бо, скориставшись собачим нюхом, відразу пропустив облавників мимо себе, а тоді повернувся на місце нашого постю, звідки нас щойно викурили. Тут спокійно собі запасся харчами, прихопив теплого коца і далі вже переховувався на сухому, не знаючи голоду й холоду.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=26339045&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Виноски

1

СВ - служба безпеки ОУН.

2

«Емпій» - німецький автомат МР.

3

Ідеться про правник українських націоналістів, який забороняв їм вживати алкоголь.

4

Тобто ОУН.

5

Стрих - горище.

6

«Папашка» або «пепешка» - автомат ППШ.

7

Шміраки - покидьки. Так зневажливо називали енкаведистів.

8

Внутрішник - зрадник із середовища підпільників, завербований агент.

9

Цофнутися - відійти, відступити.

10

На південь.

11

Розстрільна - стрілецька шеренга.

12

СВТ - самозарядна гвинтівка Токарева.

13

Цингель - спускова скоба.

14

Пайдьошники - ще одна назва московських зайд.

15

Шувар - аір, лепеха.

16

Мазепинка - кашкет вояка УПА.

17

Кріс - рушниця.

18

Всипа - зрада, сипати - видавати.

19

Опасок - тут портупея.

20

Варги - губи.

21

Рондель - сковорода.

22

Мидниця - велика миска.

23

Пивниця - льох, погріб.

24

Залізко - праска.

25

Прічі - нари.

26

У родинному архіві Паєвських донині зберігається останній лист Олександри Паєвської (Орисі). У ньому вона звертається до своїх рідних: «Найбільш з усього правдоподібна така можливість, що ані зі мною, ані з Ю. взагалі вже не будете бачитись. Це не є вислів на вітер або якісь чорні думки, лише реальна можливість, і з цим прошу числитись у своїх життєвих плянах. Трудно! І такі, як ми, мусять бути, бо нас потрібно. Може, скажете, чому якраз я пішла цією дорогою. Ще раз кажу: трудно, я її давно обрала. Якщо вам важко, подумайте, що ви не одні... Щодо хлопчика... Якби хотів хто взяти за свого, то віддайте, я не відберу... Певне, виріс син. Синку, будь чемний та послухний і молись за Ю.»

27

Бомки - гедзі.